

Ⓕ ANAYASA'NIN BAŞLANGIÇ KISMI HAKKINDA BİR ÇÖZÜMLEME

(AN ANALYSIS ABOUT THE PREAMBLE OF THE TURKISH CONSTITUTION)

Doç. Dr. Tolga ŞİRİN* **

ÖZ

Bu metnin birinci savı, Başlangıç'ta “görüşler” ve “ilkeler”in bulunduğu, değiştirilmezlik yasağının ilkelerle ilgili olduğu; ayrıca bu ilkelerden Anayasa'da açıkça ifade edilenler dışında, tartışmaya değer üç ilkenin bulunduğu: Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık, saldırı savaşı yasağı ve karşılıklılık ilkeleri.

Metnin ikinci savı, Başlangıçta yapılan 2001 değişikliğinin bazı kanun hükümlerinin (örn. TCK md. 301) anayasallığını kuşkulu hâle getirdiğidir.

Metnin üçüncü savı (esasen bulgusu) Anayasa Mahkemesinin Başlangıç kısmına verdiği anlamın 2000'li yıllarda değiştiğidir. Bu değişiklik ortaya konmuş ve literatürde güncelleme yapılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Başlangıç, mütekabiliyet, saldırı savaşı, ifade özgürlüğü, düşünce suçu, milletvekili dokunulmazlığı

ABSTRACT

The Preamble of the Turkish Constitution includes both “principles” and “opinions,” the latter reflecting the official ideology of the regime. This study is based on the main argument that the eternity clause applies only to principles, not opinions. Furthermore, the paper defends that there exist three implied principles at the Preamble as following: Kemalism's six arrows, the prohibition of war of aggression, and reciprocity.

The second argument of the paper is that the 2001 amendment in the Preamble makes the constitutionality of some legal provisions (e.g., Turkish Criminal Code art. 301) questionable.

The third argument and main finding of the paper is that the meaning given to the Preamble by the Constitutional Court has changed in the 2000s. This change has been revealed, and an update has been proposed to the constitutional literature.

Keywords: Preamble, reciprocity, war of aggression, freedom of expression, thought crime, parliamentary immunity

[Ⓕ] Eserin Dergimize geliş tarihi: 30.05.2021. İlk hakem raporu tarihi: 31.05.2021. İkinci hakem raporu tarihi: 01.06.2021. Onaylanma Tarihi:01.06.2021.

* Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı.

** Yazarın ORCID belirleyicisi: 0000-0002-7172-5426

Eser Atıf Şekli: Tolga Şirin, "Anayasa'nın Başlangıç Kısmı Hakkında Bir Çözümleme", YÜHFD, C.XVIII, 2021/2, s. 1471-1498.

Giriş

Bu makalenin amacı, Anayasa'nın "Başlangıç" kısmının tüketici bir analizini yapmak ve bu kısma dair ortaya çıkan bazı hukuksal sorulara yanıt vermektir. Çalışmanın üzerine gittiği asıl soru "Başlangıç kısmından türetilebilecek hukuksal ilkeler nelerdir?" sorusudur. Fakat bu sorunun yanıtına geçmeden önce "Başlangıç"ın, dünya anayasalarındaki yeri (i), türleri (ii) ve işlevleri (iii), Türkiye anayasal tarihindeki evrimi (iv), Anayasa Mahkemesi içtihatlarında nasıl kullanıldığına (v) dair bulgular paylaşılacak, bunlardan meri hukuka ve güncel literatüre etki edecek yönler çıkarılmaya çalışılacaktır.

I. Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunda Başlangıç

Hukuk metinlerine bir başlangıç ekleme uygulaması, bir kanun hükmüne neden uyulması gerektiğini, herhangi bir yaptırıma işaret etmeden anlatmak ve yurttaşları buna ikna etmek amacıyla Antik Yunan'dan bugüne, karşılaşılan bir gelenektir.¹ Modern dönemde de bu geleneğin görünümüne rastlanır.

Erken dönem anayasal metinlerde² ve modern anayasaların öncüsü olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Anayasası'nda bir başlangıç kısmına yer verilmiştir. "Biz halk" ("*We the people...*") biçiminde, bugün artık bir tür "marka değeri" veya "motto" hâline gelmiş bir kalıpla başlayan ABD Anayasası, takip eden anayasalara bu yönden de rol model olmuştur.³ Server Tanilli'nin gözlemlerine göre asıl metne girerken, o metnin genel havasını vermek ve yapılmasında rol oynayan temel düşünceleri göstermek için başlangıç koyma uygulaması, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hazırlanan anayasaların pratiğidir.⁴

Grafikler Tanilli'yi doğrular gibidir. Bugün dünyada, yürürlükte olan 194 anayasa- nın 160'ında, "giriş", "girisgâh", "dibace", "önsöz", "başlangıç" gibi başlıklar taşıyan bir kısım bulunur.⁵ Yani yaklaşık her dört anayasadan en az üçünde bir başlangıç kısmı vardır. Anayasalardaki başlangıç kısmı sayısı, aşağıdaki tabloda görüleceği gibi her geçen yıl artmaktadır.⁶ Dolayısıyla anayasalarda bir başlangıç kısmının olmasının kural, olmamasının ise istisna olduğunu söyleyebiliriz.⁷

¹ Örneğin Platon, "Yasalar" isimli çalışmasında "yasa koyucunun zorunlu olarak söylemesi gereken, ama yasa kalıbı içinde söylenmesi uygun olmayan şeyler var; bence bunlar hakkında kendisi için ve yasa çıkaracağı kişiler için bir örnek getirerek, geri kalan her şeyi olabildiğince açıkladıktan sonra yasalarını çıkarmaya başlamalıdır (...) Yasakoyucu her zaman bütün yasaların önünde ve her birine tek tek bir giriş yapmalıdır" demektedir. Bkz. Platon, *Yasalar*, Candan Şentuna-Saffet Babûr (çev.), (Kabalıcı Yay. 2007), s. 177 ve 184.

² Örn. 1628 tarihli The Petition of Rights, 1679 tarihli Habeas Corpus Act, 1689 tarihli Bill of Rights vs.

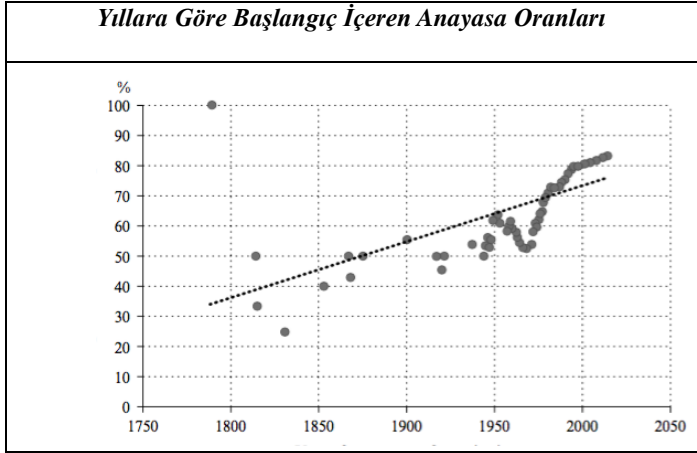
³ Başlangıçların tüm yönleriyle analizi için bkz. Wim Voermans/Maarten Stremmer/Paul Cliteur, *Constitutional Preambles: A Comparative Analysis*, (Edward Elgar Publishing 2017).

⁴ Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş*, (Adam Yay. 2000), s. 147.

⁵ Tom Gingsburg/Foti Nick/Daniel Rockmore, "We the People: Global Origins of Constitutional Preambles", University of Chicago Public Law, 2013, s. 109.

⁶ Çizelge için bkz. Voermans/ Stremmer/ Cliteur, s. 19.

⁷ Kenneth C. Wheare, bir başlangıç kısmının anayasalarda yer almasının arzu edilen bir şey olmakla birlikte meri hukukun parçası sayılmaması gerektiğini söyler. Bkz. Kenneth C. Wheare, *Modern Anayasalar*, Mehmet Turhan (çev.), (Değişim Yay. 1985), s. vii ve 65.



Bu anayasalara bakıldığında, başlangıç kısmının varlığı veya yokluğunun, bir anayasanın demokratik ve özgürlükçü niteliğine dair herhangi bir veri sunmadığı da görülür. Yani başlangıç kısmı içeren-içermeyen anayasalar kategorileri, devletlerin demokratik olup olmalarıyla hiçbir ilişki taşımaz. Ama yine de demokratik sayılan devletlerin anayasalarının çoğunluğunda başlangıç vardır. Bu nitelikteki 50 devlet anayasası üzerine yapılan bir araştırmada, bunların 37'sinde bir başlangıç kısmının olduğu tespit edilmiştir.⁸

Başlangıç Kısmına Yer Veren Bazı Demokratik Devlet Anayasaları	Başlangıç Kısmına Yer Vermeyen Bazı Demokratik Devlet Anayasaları
1945 Almanya Anayasası, 1958 Fransa Anayasası, 1978 İspanya Anayasası, 1999 İsviçre Anayasası.	1831 Belçika Anayasası, 1920 Avusturya Anayasası, 1947 İtalya Anayasası, 1983 Hollanda Anayasası.

II. Başlangıç Türleri

“Anayasaların başlangıç kısımları” dendiğinde Türkçe öğretilerde sadece biçimsel yaklaşım karşılık bulur.⁹ Fakat karşılaştırmalı anayasa hukukunda farklı yaklaşımlar yok değildir. Örneğin Liav Orgad'a göre “başlangıç”, maddi ve şekli olmak üzere iki farklı anlam

⁸ Liav Orgad, “The Preamble in Constitutional Interpretation”, *International Journal of Constitutional Law*, S. 8(4), 2010, s. 716.

⁹ Bu alandaki çalışmalardan bazıları için bkz. Atilla Nalbant, *Anayasa Başlangıçlarının Hukuki Değeri (İki Örnek: 1982 Türk ve 1958 Fransız Anayasa Başlangıçları)*, Erdoğan Teziç (dan.), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990). Atilla Nalbant, “Anayasa Başlangıçlarının Hukuki Değeri (İki örnek: 1982 Türk ve 1958 Fransız Anayasa Başlangıçları)” *Argumentum*, 2(15), 1991, s. 53. Peri Uran, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, İÜHFİM, C. LXXII, S. 1, 2015 s. 223-248. Mevlüt Göl, *Karşılaştırmalı Hukukta Anayasa Başlangıçlarının Sembolik ve Hukuki Değeri*, (Oniki Levha Yay. 2017). Levent Korkut, “Başlangıç Kısımlarının Hukuki Etkisi, Temel Nitelikleri ve 1982 Anayasası: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 2017, s. 43-82.

taşır.¹⁰ Şekli anlamda başlangıç, anayasanın maddelerine geçmeden önce ve başlangıç veya benzer bir adlandırmayla ifade edilen ve çoğu kez sübjektif bir dille kaleme alınan kısmı anlatmaktadır. Maddi anlamda başlangıç ise anayasaların felsefesini veya genel esaslarını, devletin temel ilkelerini ortaya koyan, bu yanılla yorumlamada dikkate alınacak olan ve özellikle de devletin varlık amacını ifade eden hükümleri ifade eder.¹¹ Türkiye’de maddi anlamda başlangıç kısmına örnek olarak, 1921 Anayasası’nın taslağında bulunan fakat sonradan metinden çıkarılarak “Halkçılık Beyannamesi” adıyla yayımlanan ve ilan edilen metni verebiliriz.¹² Şekli anlamda başlangıç için ise 1961 ve 1982 anayasalarının “başlangıç kısmını” örnek verebiliriz.

III. Başlangıç Kısmının İşlevleri

Genellikle “egemenlik”, “tarihsel hikâyeler”, “yüksek hedefler”, “ulusal kimlik” ve “dinsel öğeler” gibi unsurlar içeren başlangıç kısımları, içerdikleri sıradan ve doğrudan dil uyarınca, hukuksal ve siyasal bağlamların ötesinde toplumsal ve kültürel bünyeye de sızabilmektedirler.¹³ Bu gerçek, başlangıç kısmını kaleme alanların çok daha romantik bir dile başvurmalarına neden olabilmektedir. Farklı yazarlarca farklı yönleri öne çıkarılan başlangıç kısımlarına dair bir genelleme yapmak gerekirse, esasen dört amaç taşıdıkları söylenebilir.¹⁴

Birinci olarak; “eğitici” bir amaç taşır. Yurttaşlar, karışık ve bazen teknik içerik taşıyan anayasa maddelerini anlayamayabilir. Buna karşın başlangıç kısımları, çoğu kez, yurttaşların anlayabileceği bir dille, adeta anayasanın özetini yapar. Bu özet, yurttaş eğitimiinde işlev görür ve anayasanın kamusal alanlarda kullanılmasını sağlar.

İkinci olarak; “açıklayıcı” bir amaç taşır. Anayasa’nın başlangıç kısmına bakıldığında anayasanın neden yazıldığına dair fikir sahibi olunabilir. Yeni bir devlet kurulmuş, bir devrim olmuş veya bir kopuş yaşanmış ise bunun hangi şartlarda gerçekleştiği, eğer bir darbe olmuş ise onun neden “meşru” olduğu yurttaşlara ve gelecek kuşaklara anlatılmaya çalışılır. Kurucu iktidarın gelecek kuşaklarla diyalog kurmaya çalıştığı Başlangıç, Anayasa’nın amacını, ideallerini ve doğrultusunu anlatır.

Üçüncü olarak; “birleştirici” bir amaç taşır. Başlangıç kısımları genellikle, ülkede yaşayan insanların ortak değerlerine veya Anayasa’yı hazırlayanların ortaklaşmasını arzu ettikleri değerlere yer verir. Bu bakımdan yurttaşlar arası birliğin ve konsolidasyonunun sağlanması amaçlanır. Örneğin Güney Afrika Anayasası’nda geçmişin ırkçı adaletsizliğinin tanınması; ülkenin, üzerinde yaşayan herkesin birlik içinde çeşitlilik içinde sahibi olduğunu söylenmesi böyle bir birleştirme amacı taşır. II. Dünya Savaşı’ndan sonra hazırlanan Almanya ve Japonya anayasalarında ise ulusal kimlikten çok dünya barışına gönderme yapılıyor olması geçmişten sıyrılıp farklı bir doğrultuya yönelindiklerini ortaya koyar.¹⁵ Başlangıç,

¹⁰ Ibid. Yazara göre Hans Kelsen de Birleşmiş Milletler Şartı üzerine kaleme aldığı eserinde benzer bir ayrım yapmaktadır. Hans Kelsen, “The Preamble of the Charter: A Critical Analysis”, *The Journal of Politics*, Vol. 8(2), s. 134-159.

¹¹ Yani içeriksel yönden bakıldığında, 1982 Anayasası’nın “genel esaslar” başlıklı bölümü ile özellikle de 5’inci maddesinin maddi anlamda başlangıç niteliğinde olduğu söylenebilir.

¹² Bu metne şuradan ulaşılabilir: TBMM Zabıt Ceridesi, C. 4, s. 201-203.

¹³ Mark McKenna/Amelia Simpson/George Williams, “First Words: The Preamble to the Australian Constitution”, *UNSW Law Journal*, Vol. 24(2), s. 382.

¹⁴ Orgad, s. 722 vd. Farklı yorumlar için bkz. Voermans/ Stremmer/ Cliteur, s. 89 vd.

¹⁵ McKenna/Simpson/Williams, s. s. 383.

bu değerlerin birleştirici olduğu ve özümsemiği yerlerde bütünleştirici; tartışmalı olduğu ve benimsenmediği yerlerde ise bölücü bir işlev görür.

Dördüncü olarak, “hukuksal” bir amaç taşır. Edebî diline ve bütün romantik göndermelerine rağmen başlangıç kısımları, hukuksal bir metnin bünyesinde yer alırlar. Bu nedenle; mahkemelerce, dolaylı yorum aracı olarak veya bağlayıcı normlar olarak doğrudan doğruya kullanılabilirler. Gelgelelim bu kullanım biçimleri ülkeden ülkeye farklılık taşımaktadır. Örneğin ABD’de doğrudan doğruya Başlangıç kısmından, kişilere yönelik bir hak veya sınırlama ve devlete yönelik bir yetki türetilmesi fikri genel olarak kabul görmez; bunların kaynağının anayasanın kendi metni olması gerektiği fikri vurgulanır. Buna karşılık, ABD mahkemeleri, karar verirken yapacakları yorumlarda, Başlangıç kısmını kullanabilmektedir. Anayasa’nın uygulama alanının sınırları, hükümetin yetkileri ve kaynakları, yurttaşlık tanımı ve yurttaşlıktan çıkarma işlemleri vb. konularda yapılan yorumlarda Başlangıçta başvurulması bu örneklerden bazılarıdır. Benzer eğilim, başka ülkelerde de geçerli olmuştur. Örneğin Güney Afrika Cumhuriyeti’nde Başlangıç, “temel hakların esin kaynağı”, İrlanda’da “Anayasa’nın ruhunun anlaşılmasını sağlayan bir rehber” olarak görülmüştür.¹⁶ Daha yakından bir örnek aktarmak gerekirse; Almanya’da, Doğu Almanya ve Batı Almanya arasında yapılan bir antlaşma, Federal Anayasa Mahkemesinin önüne geldiğinde Mahkeme, bu antlaşmayı, Anayasa’nın başlangıç kısmında yer alan “Almanya’nın birliği ve özgürlüğü” ideali çerçevesinde bir adım olarak görmüştür.¹⁷ Benzer şekilde, 2009 yılında, güvenlik ve dış politika konularında AB’ye yetki devri gerektiren Lizbon Sözleşmesi’nin anayasallığı tartışıldığında Alman Anayasa Mahkemesi; Anayasa’nın “uluslararası hukukla dost” nitelik taşıdığını söylemiş, hem Anayasa’nın 23’üncü maddesinin hem de Başlangıç kısmındaki “birleşik bir Avrupa’nın eşit haklara sahip bir üyesi olarak dünya barışına hizmet etmek için” ifadesinden ötürü Almanya’nın Avrupa entegrasyonuna katkı sunmasını ve uluslararası barışçıl bir düzen idealine işaret ettiğini söyleyerek iptal talebini reddetmiştir.¹⁸

Şu hâlde Başlangıç, karşılaştırmalı anayasa hukukunda genellikle yorum aracı olarak görülmektedir. Buna karşılık; başlangıç kısmını yorum aracı olarak görmenin ötesinde, “bağlayıcı” kabul edildiği ve bu kısımdan özgün hak ve sınırlamaların türetildiği ülkeler, az da olsa vardır.¹⁹ Mesela, Hindistan da Yüksek Mahkeme, 1973 yılında verdiği bir kararda, Anayasa’nın Başlangıç kısmının Anayasa’nın diğer hükümleri gibi bağlayıcı olduğunu söylemiştir.²⁰ Keza, şu an yürürlükte olan 1954 tarihli Fransa Anayasası’nda temel hak ve özgürlüklere yoktur ama Anayasa Konseyi, 1971 yılında verdiği bir kararda, Fransa Anayasası’nın Başlangıç kısmının 1789 Fransız Yurttaş Hakları Bildirgesi’ne ve 1946 Anayasası’nın başlangıcına atıf yaptığını tespit ederek bu metinlerde yer alan hakların da anayasal değerlerde olduğunu söylemiştir. Bu özgün yorum sayesinde Başlangıç ve Başlangıç kısmının atıf yaptığı tarihsel belgelerdeki haklar, bağlayıcı anayasal değer kazanmışlardır.²¹

¹⁶ Akt. Orgad, s. 717.

¹⁷ BVerfGE 36, 1. Ayrıntılı bilgi için bkz. Josef Isensee, “Verfassungsrechtliche Wege zur deutschen Einheit”, *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, Vol. 21(2), 1990, s. 309-332.

¹⁸ BVerfGE 123, 267 (344 vd.)

¹⁹ Burkina Faso, Çad, Kamerun, Mısır, Nauru, Senegal, Togo bunlardan bazılarıdır. Bkz. Korkut, s. 55; Voermans/ Stremler/ Cliteur, s. 20.

²⁰ Voermans/ Stremler/ Cliteur, s. 147 vd.

²¹ Örgütlenme özgürlüğüne dönük çıkarım yapılan 1971 kararı için bkz. Constitutional Council of France, DC 71-44 (Freedom of Association), 16 Temmuz 1971. İngilizce metin için bkz. <https://goo.gl/mQnaJb> 1973’te verilen bir kararda da 1789 Bildirgesi iptal gerekçesinde kullanılmıştır. Bu konuda bkz. Marie-Pierre Granger, “The Preamble(s) of the French Constitution: Content, Status, Uses and Amendment”, *Acta Juridica Hungarica*, S. 52(1), 2011, s. 7-12.

Gelgelelim Anayasa'nın yorumu ve/veya bağlayıcı sayılması her zaman için özgürlükler lehine olmamıştır. Mesela Estonya'da, yerel seçimlerde adaya olmak için Estonyaca dilini bilme koşulunun türetilmesi; Makedonya'da, Makedonların kendi kaderini tayin hakkını reddeden bir derneğin yasaklanması; Ukrayna'da yerel ve merkezi yönetimlerde Ukraynaca dili dışındaki dillerin yasaklanması gibi pratikler için başlangıç kısımlarına başvurulduğunu görüyoruz.²² Yani görülmektedir ki anayasaların başlangıç kısımları, temel hak ve özgürlükler lehine anlam taşıyabileceği gibi, onların sınırlandırılmasına dönük bir işlev de görebilmektedir.

Şimdi bu genel bilgileri verdikten sonra Türkiye'deki duruma geçebiliriz.

IV. Türkiye Anayasa Tarihinde Başlangıç

1876 tarihli Osmanlı Anayasası'nda (Kanuniesasi) şekli olarak bir başlangıç kısmı yoktur. Aslında 1876 yılında, Avrupa'da -görebildiğim kadarıyla- yürürlükte olan 19 anayasa vardı.²³ Bu anayasaların çoğunda, en azından anayasanın kim tarafından hazırlatıldığını/bahşedildiğini ortaya koyan bir Başlangıç bulunmaktaydı. Bunlardan, Osmanlı Anayasası hazırlanırken yararlandığı söylenen Prusya Anayasası'nda da bir başlangıç mevcuttu; fakat Belçika ve Polonya anayasalarında yoktu. Osmanlı Anayasası'nı hazırlayanlar, büyük olasılıkla, başlangıç kısmı bağlamda bu son iki anayasayı esas almış olmalılar. 1876 Anayasasını gerçek bir anayasa hâline getiren 1908 Devrimi'nden sonra yapılan köklü değişiklikler sırasında da metne, herhangi bir başlangıç kısmı eklenmemiştir.

1876 Anayasası'nda açıkça biçimsel anlamda bir başlangıç olmasa da II. Abdülhamit'in veziri Mithat Paşa'ya hitaben yazdığı, Anayasa'nın çıkarılma amacını, işlevini ve anlamını anlatan ve Düstur'da, Kanun-i Esasi'den hemen önce yayımlanan Hatt-ı Hümayun bir başlangıç niteliğinde sayılabilir.²⁴ Hatta daha öteye geçmek gerekirse; Devletin dininin İslam olarak düzenlenmiş olmasından ötürü bu Anayasa için maddi anlamda başlangıcın İslam'ın kutsal ve bağlayıcı kitabı Kuran-ı Kerim'in ilgili hükümleri olduğu dahi ileri sürülebilir.

A. 1921 Anayasası'nda Başlangıç

Herhangi bir yabancı anayasadan esinlenmeden hazırlanan ve bu nedenle oldukça özgün nitelik taşıyan 1921 Anayasası'nda biçimsel olarak bir başlangıç kısmı yoktur. Fakat Mustafa Kemal Paşa tarafından meclise sunulan "Halkçılık Programı" olarak bilinen metnin ilk hâlinde yer alan yer alan dört madde, Anayasa komisyonu tarafından taslaktan çıkarmış-

²² Akt. Orgad, s. 724 vd.

²³ 1876 yılında Avrupa'da yürürlükte olan anayasalar -tespit edebildiğim kadarıyla- şunlardı: 1809 İsveç Anayasası, 1814 Norveç Anayasası, 1815 Polonya Anayasası, 1826 Portekiz Anayasası, 1831 Belçika Anayasası, 1848 Hollanda Anayasası, 1848 Prusya Anayasası, 1851 Fransa Anayasası, 1874 İsviçre Anayasası, 1876 İspanya Anayasası, 1861 İtalya Anayasası, 1862 Lihtenştayn Anayasası, 1864 Yunanistan Anayasası, 1866 Danimarka Anayasası, 1866 Romanya Anayasası, 1867 Avusturya-Macaristan Anayasası, 1868 Lüksemburg Anayasası, 1876 İspanya Anayasası'dır. Bunun dışında kodifiye edilmemiş Birleşik Krallık anayasasından da bahsedilebilir. Anayasaların kronolojisi için bkz. Zachary Elkins/Tom Ginsburg/James Melton, *The Endurance of National Constitutions*, (Cambridge University Press 2009).

²⁴ Murat Sevinç, "Anayasanın Başlangıç İlkeleri", *Demokratik Anayasa: Görüşler ve Öneriler*, Ece Göztepe/Aykut Çelebi (haz.), (Metis Yay. 2012), s. 67, dn. 6. Metin için bkz. Suna Kili/Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, (İş Bankası Yay. 2000), s. 29-31.

tır.²⁵ Ardından bu maddelerin “Meclis Beyanname” olmasına karar verilmiştir. Anayasa taslağından ayrılıp Meclis Bildirgesi olan bu kısım, aslında Anayasa’nın “ideolojisini” ve rengini ortaya koyduğu için, biçimsel yönden olmasa da maddi anlamda bir Başlangıç kısmı olarak kabul edilebilir. Ancak bu durum dahi kısa ömürlü 1921 Anayasası’nın biçimsel olarak başlangıç kısmı içermediği gerçeğini değiştirmez. Bu gerçek, bir başlangıç kısmı içeren 1921 tarihli Polonya Anayasası’ndan çokça yararlanılarak hazırlanılan 1924 Anayasası’nda da değişmemiştir.²⁶

B. 1961 Anayasası’nda Başlangıç

Türkiye’de Anayasa’da başlangıç kısmına yer verme uygulamasına ilk kez 1961 Anayasası döneminde karşılaşılmaktadır. 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra hazırlanan Anayasa taslaklarından İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinin hazırladığı taslakta bir başlangıç bulursa da Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinin hazırladığı ve Meclis’e sunulan taslaklarda “Başlangıç” kısmı yoktur. Temsilciler Meclisi görüşmelerinin başladığı gün bu eksiklik tartışma konusu olmuştur. Anayasa Komisyonu üyeleri başlangıç kısmını Temsilciler Meclisi’ne bıraktıklarını ifade etmişlerdir.²⁷

Temsilciler Meclisi’nde, Cumhuriyetin felsefesinin *Nutuk*’ta yer aldığı için ayrıca ve başkaca bir Başlangıç kısmına gerek olmadığı veya Atatürk’ün *Gençliğe Hitabe*’sinin başlangıç olarak kullanılması gerektiği yönünde görüşler ileri sürülmüştür.²⁸ Keza, geçmiş demokrasi mücadelesi, 27 Mayıs’ın nedenleri, müdahalenin TSK tarafından yapıldığı, dil-bilgisi vb. konularda öneriler getirilmiştir.²⁹ Fakat genel eğilim, 27 Mayıs’ın nedenlerini, Anayasa’nın ahlaki ve felsefi temellerini ve Anayasa’nın amaçlarını gelecek kuşaklara anlatacak bir Başlangıç kısmının olması yönünde olmuştur. Bu çerçevede sunulan Başlangıç teklifleri, görüşmeler neticesinde sadeleştirilerek nihai hâlini almıştır. Meşrû olmayan bir iktidara karşı (John Locke’un teorisinden müllhem) “direnme hakkı”ndan bahsederek hem askeri müdahaleye meşruluk ve entelektüel bir derinlik kazandırmak istenmiş hem de millete aktif ve devrimci bir rol biçmiştir. Böylelikle bir askeri müdahalenin hukuksal kılınması için de olsa Türkiye’de ilk kez şekli anlamda bir başlangıç metni anayasaya dâhil edilmiştir.

1961 Anayasası, sadece başlangıç kısmına biçimsel olarak yer vermekle kalmamış, bu kısmın Anayasa metnine dâhil olduğunu da açıkça ifade eden ilk anayasa olmuştur. Bu özgün durum, çok özel bir bağlamda ve daha çok “milliyetçilik” tartışmasının uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Tutanaklarda, Başlangıç konusunda söz alan kişilerin görüşlerine bakıldığında, ilk başta temsilcilerin Başlangıç metnine manevi ve psikolojik bir anlam yükledikleri, hukukî bir değer verme niyeti taşımadıkları görülmektedir. Buna karşılık; Anayasa teklifinde milliyetçilik ilkesine yer verilmemesi ve buna dayalı tartışmalar, bu durumu beklenmedik şekilde farklılaştırmıştır. İlk kez 1924 Anayasası döneminde 1937 yılında Anayasa’ya giren “milliyetçilik” ilkesi, Nazizm tecrübesini dikkate alan Anayasa Komisyo-

²⁵ “Saltanat ve halifelik haklarının korunacağına ilişkin (Padişah ve Halife-i Müslimin kavanini esasiye dairesindeki mevki muhterem ve mübeccelini arzeder.) 5’inci madde de Mustafa Kemal Paşa’nın isteği üzerine yapılan gizli celsede metinden çıkarılmıştır. Bu hükmün çıkarılma gerekçesi halifenin esirliğinin açıklanamayacağı, esir olanın padişah da olamayacağı savıyla ortaya gerekçelendirilmiştir. Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi, C.1, 25/09/1920, s. 132-136.

²⁶ Bunun nedenine dair meclis tutanaklarında ve literatürde yeterli bilgiyle karşılaşılmamaktadır. Leh Anayasasından çokça yararlandığı konusunda bkz. Şeref Gözübüyük/Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, (AÜSBF Yay. 1957) s. 30.

²⁷ Bu sürecin özeti için bkz. Sevinç, ss. 66-74.

²⁸ Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, (Ajans-Türk Matbaası 1966), s. 916-918.

²⁹ Hepsini için bkz. *Ibid.*, s. 932-916.

nu üyelerince 1961 Anayasası taslağına eklenmemiştir. Bu durum, önceki sayfalarda aktarıldığı gibi, bazı temsilcilerce sert bir şekilde eleştirilmiş; buna rağmen Komisyon üyeleri milliyetçilik ilkesini Anayasa'ya eklememekte ısrarcı olmuşlardır. İki tarafın da karşılıklı ısrarı ve toplantıların kilitlemesi üzerine milliyetçilik, en sonunda Anayasa'nın başlangıç kısmına konulmuştur. Fakat bu durumdan tatmin olmayan milliyetçi temsilciler, Başlangıç kısmının da anayasa metnine dahil olduğunun açıkça yazılmasını istemişler ve bu istekleri kabul görmüştür.³⁰ Sonuç olarak ilk taslakta yer almayan Başlangıç, 1961 Anayasası'na girmiş ve dahası Anayasa'nın esas metnine dâhil sayılmıştır.

Türk milletinin “tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olduğu”, “meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs Devrimini yaptığı” düşünceleri ile “millî birlik ve bütünlük”, “dünya milletleri ailesinin eşit haklarına sahip şerefli üyesi olma”, “Türk milliyetçiliği”, “Yurtta sulh, cihanda sulh”, millî mücadele ruhu”, “millet egemenliği”, “Atatürk Devrimlerine bağlılık” gibi kavramlar içeren ve 156 sözcükten oluşan bu metin, “İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını geliştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılan, demokratik hukuk devletinin bütün hukuki ve sosyal temelleri ile kurmak” biçiminde bir hedef koymuştur.

Bu metin, 1961 Anayasası döneminde hiç değişmemiştir.

C. 1982 Anayasası'nda Başlangıç

1982 Anayasası'nda ise yine aynı şekilde “başlangıç” başlığı altında, dokuz paragraf, tek cümle ve yaklaşık 294 kelimededen oluşan başlangıç kısmına yer verilmiştir. O dönem Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi anayasaya bir başlangıç kısmı konmasına karşı çıkmış, başlangıçların çeşitli sorunlara yol açtığını, kaypak bir zemin oluşturduğunu dillendirmiştir.³¹

1982 Anayasası'nın hazırlık süreci izlendiğinde ise Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan taslak metinde de -özel bir gerekçeye yer vermeksizin- başlangıç bölümüne atf yapılmış ve başlangıç kısmının Anayasa'nın diğer hükümleriyle “eşdeğer” olduğu söylenmiştir. Gelgelelim Danışma Meclisine sunulan ilk metinde, bir başlangıç kısmına yer verilmemişti. Zira Anayasa'yı hazırlayan Komisyon'un başkanı Prof. Orhan Aldıkaçtı'ya göre “İyi bir anayasanın başında roman önsözleri gibi ilaveler yapılmalıdır. Ne söylenecekse kanunun içinde, maddelerde açık seçik söylenmelidir. Zira iyi malın reklama ihtiyacı yoktur.” Bu nedenle Anayasa'da bir başlangıçta yer verilecekse, bunun en son görüşülmesi ve sunulacak öneriler çerçevesinde şekillenmesi gerektiği ileri sürülmüştü. Bu çerçevede, bazı üyelerin başlangıç kısmında “Allah'a atf yapılması gerektiği” yönündeki radikal fikirlerini dahi içeren meclis tartışmaları sonucunda, meclis üyelerin yaygın kanaati; 1961 Anayasası'nda olan türden çatışmacı bir dilin bulunmadığı, esasen Atatürk ilkelerine yer veren, sosyal, laiklik ve milliyetçilik gibi kavramlara açıklık kazandıran bir başlangıç kısmının hazırlanması olmuştur.³² Anayasa Komisyonu, bu bakış açısıyla nispeten sade bir başlangıç

³⁰ Tüm bu tartışmalar için bkz. Abdülhadi Toplu, *Anayasada Milliyetçilik Mücadelesi: 27 Mayıs ve Kurucu Meclis'in Perde Arkası*, (Töre Devlet Yay. 1976).

³¹ Gerekçeli Anayasa Önerisi, (AÜSBF Yay. 1982), s. 5.

³² Örneğin Anayasa Komisyonu sözcüsü ve Medeni Hukuk profesörü Şener Akyol, “Yüce Tanrı'nın, büyük Allah'ın adını koyalım” önerisini dile getirmiştir. Bkz. 16/08/1982 tarihli 127'nci Birleşim, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 7, 1982, s. 573. Sonradan Mazlum-Der'in kurucu başkanlığını yapacak olan Mehmet Pamak'ın önerisi de benzerdir. Bkz. 18/09/1982 tarihli 153'üncü Birleşim, *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 10, 1982, s. 518.

kısmı hazırlamış ve bu başlangıç kısmı, Danışma Meclisi tarafından aynen kabul edilmiştir.³³ O metin aynen şu şekildedir:

“BAŞLANGIÇ

Tarihi boyunca bağımsız ve hür yaşamış, Atatürk’ün önderliğinde hak ve hürriyetleri için savaşarak Türkiye Cumhuriyetini kurmuş olan Türk Milleti,

Egemenliğin kayıtsız ve şartsız millette olduğuna inanan, adaleti devletin temeli sayan anlayışı;

Tüm fertlerini kaderde, kıvançta ve tasada ortak bölünmez bir bütün, imtiyazsız ve sınıfsız kaynaşmış bir kitle halinde toplayan milliyetçiliği;

Kutsal din duygularının devlet işlerine ve politikaya karıştırılmasını ve devletin din kurallarına dayandırılmasını reddeden laiklik anlayışı;

Yurtta sulh, cihanda sulh ülküsü ve inkılaplarıyla,

Çağdaş uygarlık âleminde saygın yerini almıştır.

Düşünce hürriyeti ve insanlar arasında karşılıklı saygı ve sevgi ilkelerine dayalı demokrasi rejimi gerçekleştirilirken, Türk Milletinin bağımsızlık ve bölünmezliğini, ülkenin bütünlüğünü, Cumhuriyeti, demokrasiyi korumak ve toplumun huzur ve refahını sağlamak amacı ile Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan ve Atatürk ilkeleriyle inkılaplarını ve Türk milliyetçiliğini temel alan, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetinin temel yöntemini belirleyen bu Anayasa, Türk Milleti tarafından onaylanmış ve demokrasiye âşık vatansever evlatlarının koruyuculuğuna emanet edilmiştir.”

Askeri müdahaleyi gerçekleştiren Millî Birlik Komitesi üyeleri ise söz konusu başlangıç kısmını köklü biçimde değiştirmiştir. Metne, 12 Eylül 1980 müdahalesinin nedenlerini ve darbeyi meşrulaştıran ifadeler ile “kutsal Türk Devleti”, “bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi”, “Türk milli menfaatleri”, “Türk varlığı”, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri”, “Hiçbir düşünce ve mülahazanın (...) korunma göremeyeceği”, “milli gurur ve iftiharlar”, “milli sevinç ve kederler”, “milli varlığa karşı hak ve ödevler”, “nimet ve külfetler”, “millet hayatının her türlü tecellisi” gibi karşılıkları Anayasa’nın maddelerinde bulunmayan, hukuksal olarak anlaşılamayacak ve keyfi yorumlara yol açabilecek yeni ifadeler eklenmiştir.³⁴ Bu müdahaleyle birlikte, Danışma Meclisi’nin hazırladığı taslağının aksine oldukça ağdalı bir dile sahip, anlaşılması güç, tartışmalı bir Başlangıç ortaya çıkmıştır.

Ç. Anayasa Değişiklikleri ve Pozitif Anlamları

1982 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra Başlangıç kısmında biri 1995 yılında, diğer 2001 yılında olmak üzere iki defa değişikliğe gidilmiştir.

1. 1995 Değişikliği

Başlangıç kısmında yapılan ilk değişiklik 1995 yılında gerçekleştirilmiştir.³⁵ Bu değişiklikte metinde yer alan çok sayıda dilbilgisi hatası düzeltilmiştir. Fakat bunlardan daha

³³ Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C.10, s. 537-538.

³⁴ Cem Eroğul’a göre bu ifadeler “Atatürkçü ulusçuluk anlayışında çok büyük gedikler açmıştır.” Cem Eroğul, *Anatüzeeye Giriş*, (İmaj Yay. 2009), s. 317.

³⁵ 23/07/1995 tarih ve 4121 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik için bkz. Resmî Gazete, 26/07/1995, S. 22355.

önemlisi 12 Eylül darbesini meşru kılmaya çalışan şu iki paragraf “Anayasaya demokratik yapı kazandırmak”³⁶ için metinden çıkarılmıştır:

“Ebedî Türk vatan ve milletinin bütünlüğüne ve kutsal Türk Devletinin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada;

Türk Milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 harekâtı sonucunda, Türk Milletinin meşru temsilcileri olan Danışma Meclisince hazırlanıp, Millî Güvenlik Konseyince son şekli verilerek Türk Milleti tarafından kabul ve tasvip ve doğrudan doğruya O'nun eliyle vazolunan bu ANAYASA:”

12 Eylül darbesinden önceki duruma ve darbenin niteliğine ilişkin belli bir görüşün anayasal hâle getirilmesini gösteren bu iki paragrafın kaldırılması, tarihsel durumu farklı gören yaklaşımlara karşı devleti daha nötr bir konuma kaydırmış gibidir. Bu değişikliğin, öncelikle 12 Eylül darbesine dönük eleştirel söylemlerin suç olarak yorumlanmaması yönünden bir anlamı bulunmaktadır. İkinci olarak, söz konusu değişiklik, 12 Eylül darbesini gerçekleştiren kişilerin yargılanmasını, (konuyla ilgili geçici 15'inci maddenin ilk iki fıkrası o yıllarda yürürlükte olduğu için) hemen olanaklı kılmamışsa da darbecilerin “çıkış garantileri”nden birini dolaylı olarak ortadan kaldırmıştır.³⁷ Zira böyle bir hüküm varken, 12 Eylül darbecilerini yargılamak olanaksız değilse de imkansız yakındır.³⁸

Bunların dışında son olarak, söz konusu değişiklikte “kutsal Türk devleti” ifadesi “yüce Türk devleti” olarak değiştirilmiştir.³⁹ Değişiklik taslağında tamamen yürürlükten kaldırılan bu ifade, Milliyetçi Hareket Partisi üyesi milletvekillerinin itirazlarıyla ve getirdikleri cümle kalıbıyla birlikte metne yeniden dâhil edilmiştir.⁴⁰ Bu kavramsal değişiklik, büyük ihtimalle “kutsal” ifadesinin etimolojik olarak dinsel bir anlam taşınması ve devlete, tapınılası bir değer atfedilmesi karşısında, onu “eleştirilemez” bir merciden sadece yüksek bir düzeye çekmek gibi bir anlam taşıyor olsa gerek. Bu bakımdan, özellikle ifade özgürlüğü bağlamında özellikle “Devlete Karşı Suçlar” kategorisi yönünden uygulamacıya belli bir yorumlama doğrultusu tanınmış gibidir. Gelgelelim buradaki sorun, kutsallıktan yüceliğe

³⁶ Bu ifade Anayasa değişikliğinin gerekçesinde yer almaktadır. Gerekçe için bkz. <https://tinyurl.com/y2b679nr>

³⁷ Çıkış garantileri konusunda bkz. Serap Yazıcı, *Türkiye’de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, (Ankara: Yetkin Yay. 1997). Ergun Özbudun ve Serap Yazıcı, “Military Regimes Extraction from Politics: Exit Guarantees”, *Nation, Power, Society*, Alexandra Jasinskakonia ve Jacek Raciborski (eds.), (Scholar 1996); ss.325-340.

³⁸ 2010 yılındaki Anayasa değişikliğinden sonraki yargılamalar konusunda gelişmelerin özeti için bkz. *Ahmet Kenan Evren ve Ali Tahsin Şahinkaya kararı*, AYM, 2013/1276, 25/06/2014.

³⁹ Bülent Tanör, anayasa hukukunda “Kutsal Türk Devleti” formülünü en çok eleştiren isimlerdendi. Ona göre “Liberal batı anayasacılığın sadece bireye ya da onun haklarına lâyük gördüğü ‘kutsallık’ sıfatı, 1982 Anayasası hazırlayanlar tarafından Devleti taçlandırmak için kullanılmıştır. Anayasanın, kelimenin ‘otoriter’ anlamında ‘devletçi’ oluşunun en açık kanıtı da budur; 1982 Anayasası, Devleti kutsamakla işe başlayan ilk ve tek ‘batı demokrasisi’ anayasasıdır.” Bülent Tanör, *İki Anayasa: 1961-1982*, (XII Levha Yay. 2012), s. 120. Tanör bu yaklaşımında yalnız değildir. Farklı görüşlerden isimler de aynı sonuca ulaşmaktadır. Örneğin Hasan Tahsin Fendoğlu’na göre “Kutsal Türk Devleti yerine ‘yüce Türk Devleti’ denilmiştir. Yani kutsal kelimesi yerine yüce kelimesi getirilmiştir. ‘Kutsal’ kavramı, ‘meşruiyeti’ hukuktan değil de kendisinden aldığı için’ bu değişim, hukuk devleti fikri açısından olumlu olmuştur. Çünkü ‘Devlet’ kutsal olunca, bireyin özgürlükleri ‘Devlet’i sınırlandıramaz.” Hasan Tahsin Fendoğlu, *Başkanlık Sistemi Tartışmaları*, (Stratejik Düşünme Enstitüsü 2010), s. 33. Yazarın görüşü ve “yüce” ifadesinin yerindeliği ayrı bir tartışma konusu olabilir. Ayrıca bkz. Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkanma Kısacında Türkiye*, (Ayrıntı Yay. 1996), s. 26.

⁴⁰ TBMM Tutanak Dergisi, 14/06/1995, s. 416 ve 418.

geçen devletin, yurttaşlar için bir hizmet kurumu olduğu; onlarla eşit, hatta onlardan daha alt düzeyde bir kurgu olduğu düşüncesinin hâlâ kabul edilememiş olmasıdır. Bu bakımdan ilk hükmünde insan haysiyetiyle başlamaya sembolik anlam veren Alman uygulaması karşısında Türkiye Anayasasının “yüce devlet” ile başlangıç yapılması da otoriter bir sembolik anlam barındırmaktadır.

2. 2001 Değişikliği

Anayasa’nın 2001 yılından önceki Başlangıç metninde “Hiçbir düşünce ve mülhazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği” ifade edilmiştir. Bu hükümde yer alan “düşünce ve mülhazanın” ifadesi “faaliyetin” biçiminde değişmiştir.⁴¹ Acaba bu değişiklik, hukuk düzeninde ne gibi bir anlam taşımaktadır?

Hukuki Etki Doğurmadığı Görüşü- Öğretide, bir görüşe göre bu değişikliğin hiçbir hukuksal etkisi yoktur. Zira bu yaklaşıma göre faaliyet, Arapça fiil kökünden türemiş bir isimdir. Bir düşünce, zihinlerde kalmadıkça, yani açıklandığı müddetçe bir fiildir. Bu nedenle, değişiklik, hukuksal yönden değil, olsa olsa dilbilgisi yönünden bir anlam taşımaktadır.⁴²

Hukuki Etki Doğurduğu Görüşü- Dar bir lafzi yoruma dayanan, soyut ve örneklemeye dayanmayan bu yaklaşıma katılmak mümkün değildir. İfade özgürlüğü alanındaki Türkçe ve karşılaştırmalı anayasa hukuku literatürünün kalbinde yer alan “düşünce suçu” kavramı ile Türk Ceza Kanunu’nun çeşitli hükümlerini dikkate almadan bu değişikliğe bir anlam verilememesi normaldir.⁴³ Özellikle ABD literatüründeki mutlakçı (*absolutist*) ve mutlakçı olmayan (*non-absolutist*) ayırımına dayanan “düşünce suçları”, hukuk düzeninin bazı fikirlere kapalı olmasıyla ilgilidir.⁴⁴ Mutlakçı yaklaşım taraftarlarına göre anayasal düzenin kategorik olarak kapalı olduğu herhangi bir fikir yoktur. Her fikir düşünülebilir, her görüş savunulabilir. Düşüncelerin dışı vurumu bazı kısıtlamalara tabi olsa da hiçbir düşünce ontolojik olarak temel haklar düzeninin dışında sayılmaz. Devlet, bütün düşüncelerin içeriğine karşı nötral pozisyonda sayılır.⁴⁵

Buna karşılık, “mutlakçı olmayan” yaklaşıma göre bazı düşünceler, kategorik olarak temel haklar düzeninin dışında sayılabilir. Bazı düşünceler, devlet tarafından yasaklanmıştır. Bu düşüncelerden, düşüncelerin ifade edilmesi yoluyla haberdar olunur. Yasaklı alanda yer alan bir düşüncenin dışı vurulması durumunda, başkaca bir test uygulamaya gerek kalmaksızın yaptırım uygulanır.⁴⁶

⁴¹ İlk “eylemlerin” ifadesi kullanılacaktı. Eylem ifadesinin sol jargona dayanıyor olmasından dolayı “faaliyetlerin” ifadesinde oydaşma sağlandı.

⁴² Kemal Gözler, *Anayasa Değişikliği Gerekli Mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma*, (Ekin Yay. 2001), s. 7-8. Hikmet Tülen, “3.10.2001 Tarihli ve 4709 Sayılı Kanunla Yapılan Anayasa Değişiklikleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Erzurum Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1-4, 2001, s. 18.

⁴³ Bülent Tanör, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*, (Öncü Kitabevi 1969), s. 49-52.

⁴⁴ Bu ayırım hakkında bilgi için bkz. Frederick Schauer, “Codifying the First Amendment: New York v. Ferber”, *Supreme Court Review*, 1982, s. 285 vd.

⁴⁵ Raoul Vanneigem, *Dokunulmaz Olan Hiçbir Şey Yoktur, Her Şey Söylenebilir: İfade Özgürlüğü Üzerine Düşünceler*, İrem Selin Nacar (çev.), (Dost Yay. 2018).

⁴⁶ Avrupa sisteminde non-absolutist olmayan görüş, nefret söylemi ve Holokost inkârı bağlamında gündeme gelebilmektedir. Bu konularda bkz. Anne Weber, *Nefret Söylemi El Kitabı*, Metin Çulhaoglu (çev.), (CoE Publishing 2009)

Türkiye’de bu tartışma ilkin 765 sayılı (mülga) Türk Ceza Kanunu’nun 141 ve 142’nci maddeleri uyarınca gündeme gelmiştir.⁴⁷ Komünizm propagandasını suçunu düzenleyen bu hükümler, uygulamada komünist düşüncenin ve dolayısıyla bunun her türlü ifadesini kategorik olarak yasaklamıştır. Yine aynı ceza kanununda yer alan (md. 163) dolaylı olarak şeriatçı düşüncüyü kategorik olarak yasaklamıştır. Öğretide bazı yazarlar, Anayasa’nın bazı düşüncelere “kapalı” olduğunu, bu nedenle de Anayasa’nın kuralları ile çatışan bu düşüncelerin anayasal düzende kendisine yer bulamayacağını savunmuştur. Diğer bazı yazarlar ise Anayasa’nın her türlü fikre karşı açık olduğunu; dolayısıyla bir fikrin anayasadaki kuralları ile uyumsuz olmasının, onları Anayasa’daki düşünce-ifade özgürlüğü güven-cesi dışına çıkarmadığı yaklaşımını savunmuştur. 1961 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesinin yaklaşımı birinci görüş yönünde olmuştur. Bu yaklaşım, “düşünce suçu” kategorisini meşru saymaktadır.⁴⁸

1982 Anayasası’nın Başlangıç kısmının ilk hâli, düşünce suçlarına anayasal bir dayanak da kazandırmıştır. Anayasa, “Türk millî menfaatleri”, “Türk varlığı”, “Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esası”, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri”, “Atatürk milliyetçiliği”, “Atatürk ilke ve inkılapları” ve “Atatürk medeniyetçiliği” olarak saydığı yedi farklı değeri korumak için düşünceye yasak getirilebileceğini düzenlemiş; bu korumanın nasıl yapılacağı konusunda yasama organına takdir bırakmıştır. Böylelikle, Ceza Kanunu’ndaki Cumhurbaşkanına hakaret (TCK md. 299), “Devletin egemenlik alametlerini aşağılama” (TCK md. 300), “Türk Milletini, Türkiye Cumhuriyeti Devletini, Devletin kurum ve organlarını aşağılama” (TCK md. 301) veya “Atatürk’ün hatrasına alenen hakaret suçu” (5816 s. Kanun) gibi suçlar ile Siyasi Partiler Kanunu’nun üçüncü bölümünde yer alan bazı yasaklara anayasal bir temel kazandırılmış ve aktarılan konularda kategorik olarak yasak getirmeye ve bu yasakları birer “düşünce suçu” olarak yorumlamaya zemin hazırlamıştır.

2001 yılında yapılan değişiklik ise bu yaklaşımı değiştirmeye, ilgili suçların ve/veya yorumlanma biçimlerinin anayasal dayanağını ortadan kaldırmaya yönelik bir değişikliktir. Nitekim değişikliğin gerekçesinde de “düşünce ve mülahazanın” ifadesinin “doğrudan doğruya düşünceye bir sınır teşkil ettiği” ifade edilmiş ve düşünce suçu yarattığı kabul edilmiştir. Keza, anayasa değişikliği görüşmelerinde de bir milletvekili, tıpkı öğretide ileri sürüldüğü gibi, yazı yazmak, konuşma yapmak vb. düşünce açıklamalarının da birer faaliyet olduğu, dolayısıyla bu değişikliğin hukuk düzeninde bir yenilik getirmediği savını ileri sürmüştür. Fakat Anayasa Komisyonu sözcüsü değişiklikle “düşünceye doğrudan doğruya getirilen sınırlandırmaları kaldırıyoruz” yanıtını vererek aslında “görelî düşünce özgürlüğü” sisteminden “mutlak düşünce özgürlüğü” sistemine geçildiğini işaret etmiştir.⁴⁹ Buna göre, hiçbir düşünce, hükümde aktarılan değerleri korumak pahasına bile olsa, kategorik olarak yasaklanamaz.

Bunun normatif bazı karşılıkları olmalıdır. Kanımca, anılan değişiklik yeterince kavranmadığı için başta az önce değinilen hükümler olmak üzere propaganda suçları vb. ilişkin hükümlerin birer yasaklı “düşünce suçu” gibi uygulanmaya devam edilmiştir. Öyle ki mesele Türkiye’de “Ermeni soykırımı yapıldığı düşüncesi”, söz konusu söylemin etkileri, açık ve mevcut/yakın tehlike yaratıp yaratmadığı veya Anayasa’nın 13’üncü maddesinde öngörülen

⁴⁷ Bu hükümlerin ifade özgürlüğünü de kapsayan etraflı analizi için bkz. Cangül Örnek, “Türk Ceza Kanunu’nun 141 ve 142. Maddelerine İlişkin Tartışmalarda Devlet ve Sınıflar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 69, No.1, 2014, ss. 109-139.

⁴⁸ Bu kararın eleştirisi ve konuyla ilgili yaklaşımlar için bkz. Bülent Tanör, *TCK. 142. Madde Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama*, (Forum Yay. 1979).

⁴⁹ TBMM Tutanak Dergisi, C. 70, s. 43-44.

kriterlere tabi olup olmamasına bakılmaksızın yaptırımı konu edilebilmiştir.⁵⁰ Anayasa Mahkemesi'nin, özellikle TCK'de yer alan "Devletin Egemenlik Alametlerine ve Organlarının Saygınlığına Karşı Suçlar" suç kategorisiyle ilgili hükümler (TCK md. 299-301) ile herhangi bir eylem içermeyen ve açık/yakın tehlike üretmeksizin sadece düşünce açıklaması niteliği propaganda suçları (örn. TCK md. 220/6, 216/2 ve 3) ile Siyasi Partiler Kanunu vb. kamu hukuku mevzuatının maddelerine ilişkin anayasallık denetimine bu değişikliği dikkate alması bir gerekliliktir. Zira 2001 yılında yapılan değişiklik, eyleme yönelik olmayan düşünce açıklamalarının yasaklanmaması amaçlanmıştır.⁵¹

Öte yandan, söz konusu değişikliği tarihsel olarak anlamının yanı sıra sistematik yorumla da kavramak gerekir. Anılan tarihte Anayasa'nın 14'üncü maddesinde de değişiklik yapılmıştır.⁵² Bu değişiklik şematik olarak şöyledir:

1982 Anayasası'nın İlk Hâli	2001 Yılından Sonraki Hâli
<p>Madde 14-. Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, <i>Türk Devletini ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesine veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar.</i></p> <p>Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.</p> <p>Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetlere yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz.</p>	<p>Madde 14-. Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan <i>faaliyetler</i> biçiminde kullanılamaz.</p> <p>Anayasa hükümlerinden hiçbirisi, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz.</p> <p>Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.</p>

⁵⁰ Bu konudaki sorunlarla ilgili olarak bkz. Venedik Komisyonu Raporu. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Opinion on Articles 216, 299, 301 and 314 of the Penal Code of Turkey*, CDL-AD(2016)002, 15/03/2016. Metin şu adrestedir: <https://tinyurl.com/yrbntvr>

⁵¹ Değişikliğin ilk hâlinde "eylem" ifadesi yer almaktaydı. "Faaliyet" sözcüğü Türkçede tüzük, program ve parti kararlarını da kapsayacak şekilde kavrandığı için eleştirilmektedir. TBMM Tutanak Dergisi, C. 70, s. 71-80. Ayrıca bkz. Necmi Yüzbaşıoğlu, "2001 Anayasa Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme", *Anayasa ve Uyum Yasaları*, (TBB Yay. 2002), s. 29.

⁵² 2001'deki değişiklik, ANASOL-M koalisyon hükümetinin bileşeni olan partilerin milletvekilleri tarafından sunulmuştu. Teklifi sunanların içinde, Devlet Bahçeli başkanlığındaki MHP'nin 127 milletvekili de vardır. Değişiklik, AK Parti'nin o zaman Meclis'te bulunan 53 milletvekili tarafından da özü itibarıyla desteklenmiş, partinin bu konudaki olumlu tutumu, parti adına bizzat Yahya Akman tarafından açıklanmıştır. Bkz. TBMM Tutanak Dergisi, 25.09.2001, s. 93.

Anılan değişikliğin özellikle milletvekillerinin dokunulmazlıklarını düzenleyen 84'üncü maddede ifade edilen istisnaya değen bir yönü vardır.⁵³ Hâlihazırda gündemde olan Gergerlioğlu olayındaki uygulamanın aksine, Anayasa'nın Başlangıç kısmı ve madde 14 hükmündeki değişiklik uyarınca, salt düşünce açıklamalarının (örneğin Tweet atmanın) kategorik olarak ifade özgürlüğüyle ilgili sayılması ve bu bakımdan dokunulmazlık istisnası içinde görülmemesi gerekir.

Bu bağlamda ortaya çıkan anayasallık tartışmalarında şu soru mutlaka akılda tutulmalıdır: Anayasa'daki bu hükmün varlığı ile yokluğu arasında bir fark olmayacaksa bu değişiklik neden yapılmıştır?

V. Başlangıcın Anayasallık Denetimindeki Kullanımı

Anayasa'nın başlangıç kısmının Anayasa Mahkemesinin norm denetimlerinde ölçü norm olarak kullanılıp kullanılmayacağı konusunda öğretide farklı görüşler vardır.⁵⁴ İlhan Arsel'in dile getirdiği ama yeterli açıklamayı yapmadığı bir görüşe göre bu kısım ölçü norm olarak kullanılamaz.⁵⁵ Literatürde bazı yazarlar, anayasallık denetiminin esasen Anayasa metninde yer alan maddelere göre yapılacağını, Başlangıç kısmının, yorum yaparken ve/veya diğer hükümlere dayanılarak ulaşılan sonucu desteklemek amacıyla kullanılabileceğini savunmaktadır.⁵⁶ Diğer bazı yazarlar ise böyle bir ayrıma gitmemekte, Başlangıç kısmının doğrudan referans ölçü norm olarak kullanılabileceğini açıkça veya zımnen ileri sürmektedir.⁵⁷ Bu yaklaşıma göre Anayasa Mahkemesi, bir kanunu, Anayasa'nın herhangi bir maddesine dayanmadan, sadece Başlangıç kısmına dayanarak iptal edebilecektir.

⁵³ “Hükmü hatırlatmak gerekirse: Seçimden önce veya sonra bir suç işlediği ileri sürülen bir milletvekili, Meclisin kararı olmadıkça tutulamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılamaz. Ağır cezayı gerektiren suçüstü hâli ve seçimden önce soruşturmasına başlanılmış olmak kaydıyla Anayasasının 14'üncü maddesindeki durumlar bu hükmün dışındadır.”

⁵⁴ Bu tartışmayı sistemli ele alan ilk çalışma için bkz. Necmi Yüzbaşıoğlu, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, (İÜHF Yay. 1993), s. 116 vd. Ayrıca bkz. Mustafa Koçak, “Cumhuriyetin Temel Niteliklerinin Belirlenmesinde Anayasasının Başlangıcında Yer Alan İlkelerin Hukuksal Değeri”, *Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 25. Yıl Armağanı*, (Genelkurmay Basımevi 1998), s.202-203.

⁵⁵ 1961 Anayasası döneminde bkz. İlhan Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, (Mars Matbaası 1965), s. 145.

⁵⁶ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, (Yetkin Yay. 2007), s. 75-76. Yavuz Sabuncu, *Anayasaya Giriş*, (İmaj Yay. 2006), s. 21. Şeref İba, *Anayasa ve Siyasal Kurumlar: 100 Soruda*, (2006), s. 22. Mustafa Erdoğan, *Anayasacılık, Parlamentarizm, Silahlı Kuvvetler*, (Siyasal Yay. 1993), s. 65; M. Tevfik Gülsoy, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Ölçü Norm ve Siyasal Alanının Sınırı Olarak Başlangıç İlkeleri”, *Liberal Düşünce*, S. 22, 2001, s. 46-58; Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Hukuku*, (Yetkin Yay. 2015), s. 444; Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, (Seçkin Yay. 2018), s. 65. Dolaylı olarak Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım*, (Seçkin Yay. 2020), s. 68. Keza bkz. Yıldızhan Yayla, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, (MÜHF Yay. 1985), s. 83-84. Mümtaz Soysal, 1961 Anayasası dönemindeki fazlasıyla edebi nitelik taşıyan başlangıç ilkelerinden hukuksal yön bulmanın güç olduğunu söylemekte metindeki direnme sözünün Anayasa'yı çiğnemeye kalkışacak yöneticiler için “uyarıcı” nitelik taşıdığını vurgulamaktadır. Mümtaz Soysal, *Anayasa'ya Giriş*, (Sevinç Matbaası 1968), s. 189.

⁵⁷ 1961 Anayasası döneminde bkz. Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, (İÜHF Yay. 1971), s. 123; A. Selçuk Özçelik, *Esas Teşkilât Hukuku*, (İÜHF Yay. 1976), s. 148-149; Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, (İÜHF Yay. 1984), s. 172; Ömer İzgi ve Zafer Gören, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Yorumu*, (TBMM Yay. 2002), s. 11. Kemal Dal, 1961 Anayasası'ndaki bütün ilkelerin Anayasa'da da olduğunu vurgulamakla yetinmektedir. Kemal Dal, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, (Gazi Üniversitesi Yay. 1986), s. 57. 1982 Anayasası bağlamında Abdurrahman Eren, Anayasa'da yer alan soyut nitelikteki ilke normlarının tek başına ölçü norm ola-

Uygulamada Anayasa Mahkemesinin tutumu (1961 Anayasasından farklı olarak) başlangıç kısmını bağımsız bir ölçü norm olarak kullanmak yönündedir. Bu konudaki kararlar, incelendiğinde Mahkeme 40 civarı kararında, diğer maddelerin yanı sıra Başlangıç kısmına da aykırılık tespit ettiğini görürüz.⁵⁸ Kararlara bakıldığında konunun genellikle kanun hükmünde kararname ve yetki kanunlarıyla ilgili olduğu ve Mahkeme'nin "erkek ayrılığı" ile "hiçbir kişi ve kuruluşun, bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni dışına çıkamayacağı" ifadesine gönderme yaptığı izlenmektedir. Bu, öğretilerde zaten bilinegelen bir bulgudur.⁵⁹ Gelgelelim bu belirlemede bir güncelleme yapmak gerekir. Mahkemenin bu yaklaşımında 2004 yılından itibaren bir değişime baş göstermiştir. Bu değişim, 3.7.2003 günlü, 4916 sayılı Çeşitli Kanunlarda ve Maliye Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararıyla Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un iptali için açılan iptal davası üzerine verilen kararda

rak kullanılmayacağı gibi bir çıkarıma karşı çıkmakta, soyut nitelikteki ilke normların Anayasa'nın bütünlüğü içinde diğer maddelerle birlikte ölçü norm olarak kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, (Seçkin Yay. 2020), s. 1035. Keza Mümtaz Soysal, *Anayasa'nın Anlamı*, (Gerçek Yay. 1997), s. 116-117. Christian Rumpf'a göre 1982 Anayasası'nın Başlangıç kısmı "yorumda dayanılabilecek ayrı bir norm olmamasına rağmen içeriğiyle Anayasa'nın geri kalanından ve yorumundan daha güçlü biçimde ön plana çıkmaktadır." Christian Rumpf, *Türk Anayasasına Giriş*, Burak Oder (çev.), (Yayınevi yazmıyor 1995), s. 47. Ernst Hirsch de bu ilkeler, soyut ve geniş anlamli nitelik taşımalarına rağmen ve özel bir yasada somutlaştırılmamış olsalar dahi bireysel ilişkilerde dahi riayet edilmesi gereken genel hukuk ilkeleri olarak ifade etmiştir. Ernst Hirsch, "Die Verfassung der Türkischen Republik", *JöR* 32, 1983, s. 525. Daha net olarak bkz. Ernst Hirsch, *Die Verfassung der Türkischen Republik*, (Alfred Metzner Verlag 1966), s. 82. Tüm bu görüşlerin içinde en özgünlerinden birini savunan Yüzbaşıoğlu, Başlangıç'taki temel ilkeleri, Cumhuriyet'in nitelikleri arasında görmekte ve fakat bu niteliklerden bile üstün saymaktadır. Yazar, ilkelerden bazı ilkeler çıkarmaya çalışmakta ve bunların bazıının ölçü norm olarak kullanılabileceğini düşünmektedir. Açıklamalar için bkz. Yüzbaşıoğlu, s. 110 vd. Bakır Çağlar da Fransa örneğinden hareketle konuyu "anayasallık bloku" kavramı içinde çözümlenmiştir. Bkz. Bakır Çağlar, "Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri, Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi: Sentetik Bir Deneme İçin Notlar", *Anayasa Yargısı*, C. 3, 1987, s. 178-179. Eleştirisi için bkz. Özbudun, s. 77.

⁵⁸ Örn. bkz. AYM, E. 1984/14, K. 1985/7, T. 13/06/1985; AYM, E.1986/18, K. 1986/24, T. 09/10/1986; 1993/47, T. 25/11/1993; E. 1993/45, K. 1993/47, T. 25/11/1993; E. 1993/46, K. 1993/48, T. 25/11/1993; E. 1993/48, K. 1993/50, T. 25/11/1993; E. 1993/49, K. 1993/51, T. 25/11/1995; E. 1993/50, K. 1993/52, T. 25/11/1993; E. 1993/51, K. 1993/53, T. 25/11/1993; E. 1993/52, K. 1993/54, T. 26/11/1993; E. 1994/50, K. 1994/44-2, T. 5/7/1994; E. 1995/43, K. 1995/46, T. 20/9/1995; E. 1995/35, K. 1995/26, T. 4/7/1995; E. 1995/36, K. 1995/56, T. 24/10/1995; E. 1995/47, K. 1995/40, T. 6/9/1995; E. 1995/45, K. 1995/58, T. 13/11/1995; E. 1995/38, K. 1996/7, T. 28/2/1996; E. 1996/22, K. 1996/16, T. 23/5/1996; E. 1997/20, K. 1997/32, T.14/2/1997; E. 1997/24, K. 1997/35, T. 11/3/1997; E. 1997/3, K. 1997/2, T. 15/10/1997; E. 1997/17, K. 1997/6, T. 30/1/1997; E. 1996/58, K. 1996/43, T. 20/11/1996; E. 1996/64, K. 1996/47, T. 12/12/1996; E. 1998/34, K. 1998/46, T. 14/7/1998; E. 1997/37, K. 1997/69, T. 27/11/1997; E. 2000/27, K. 2000/24, T. 19/10/2000; E. 2000/45, K. 2000/27, T. 5/10/2000; E. 2000/52, K. 2000/29, T. 17/10/2000; E. 2001/127, K. 2001/47, T. 15/3/2001; E. 2001/325, K. 2001/98, T. 5/6/2001; E. 2001/388, K. 2001/342, T. 13/9/2001; E. 2002/116, K. 2002/67, T. 15/7/2002; E. 2003/14, K. 2003/6, T.26/2/2003; E. 2003/15, K. 2003/7, T. 4/3/2003; E. 2003/22, K. 2003/34, T. 16/4/2003; E. 2003/77, K. 2003/81, T. 11/9/2003; E. 2004/6, K. 2004/5, T. 27/1/2004.

⁵⁹ Karşı oylar ve diğer bazı kararlar için bkz. Yüzbaşıoğlu, s.129 vd. Siyasi parti davaları yönünden bkz. Gülsoy, s. 46. Bakır Çağlar'a göre Mahkeme, siyasal alanı, Anayasanın başlangıcında ifadesini bulan "resmî ideoloji" ile sınırlandırmış bu yolla "mücadeleci demokrasi" anlayışının yeni bir formülünü geliştirmiştir. Bakır Çağlar, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi", *Anayasa Yargısı*, C. 7, 1990, s. 67.

özellikle görülmektedir. İptal davasını açan Cumhuriyet Halk Partisi grubu Anayasa'nın diğer birçok maddesinin yanı sıra Başlangıç kısmına da aykırılık iddiasında bulunmuştur. Mahkeme, yaptığı değerlendirmede Başlangıç kısmını dikkate almışsa da iptal kararını, diğer maddelere aykırılık gerekçesiyle vermiştir. Kararda, yargıç Serdar Özgüldür'ün "değişik ve ek gerekçe" yazısını okuduğumuzda bunun rastlantısal olmadığını, bilinçli bir tercihin ürünü olduğunu anlıyoruz. Bu yazıda Özgüldür, çoğunluğu Başlangıç kısmını ölçü norm olarak kullanmamasını eleştirmiştir. Bunu doğrulayan bir diğer gelişme ise Mahkeme'nin bu tarihten itibaren (gözlemleyebildiğim kadarıyla) hiçbir kararında diğer maddelerin yanında da olsa Başlangıç kısmına aykırılıktan dolayı iptal kararı vermemiş olmasıdır. Nihayet bu eğilim, 2013 yılında verilen bir kararda daha açık biçimde dile de getirilmiştir. Yine, az önce değinilen kararda olduğu gibi yabancıların mülk edinmeleriyle ilgili olan bu iptal davasında Mahkeme şöyle bir belirlemede bulunmuştur:

"Anayasa'nın Başlangıç kısmında Türkiye Cumhuriyeti'nin "Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi" olduğu belirtilmiştir. Anayasa'nın 176. Maddesi uyarınca, Anayasa'nın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten Başlangıç, Anayasa metnine dahildir. Ancak, Başlangıçta ifadesini bulan görüş ve ilkelerin, soyut nitelikleri gereği bağımsız birer hüküm olarak uygulanmalarından ziyade, Anayasa'nın maddelerinde yer alan hükümlerin yorumlanmasında dikkate alınmaları gerektiği açıktır."⁶⁰

Bu gerekçe, tartışmasız biçimde kaleme alınmamıştır. Serdar Özgüldür'ün önceki yaklaşımına bu defa Zehra Ayla Perkaş ve Celal Mümtaz Akıncı da katılmıştır. Çoğunluk görüşüne, bu tartışmayı yapmadan karşı çıkan iki üye daha olmuştur.⁶¹ Gelgelelim beşi şu anda görev yapmakta olan üyelere oluşan çoğunluk eski içtihadı terk etmiştir.⁶² Bu tarihten itibaren Başlangıç'a aykırılık iddiaları incelenmişse de hiçbir kararda iptalin gerekçesi Başlangıç kısmına aykırılık olmamıştır.

VI. 1982 Anayasası'nda Başlangıç Kısmının Kapsamı

Anayasa'nın 176'ncı maddesinin 1'inci fıkrasına göre "Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir." Dahası Anayasa'nın 4'üncü maddesi Anayasa'nın "2'nci maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri (...) değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez" demektir. Anayasa'nın 2'nci maddesinde Cumhuriyet nitelendirilirken "başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan" dendiği için Başlangıç'taki temel ilkelerin belirlenmesi gerekir. Zira, değiştirilemezlik kapsamının "başlangıçta belirtilen temel ilkeler" değil, "Türkiye Cumhuriyetinin başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan" bir devlet olması mı yoksa başlangıç metni mi olduğu tartışması ancak bu yolla açıklık kazanabilir.⁶³

Dolayısıyla bu metnin de tıpkı Anayasa'nın diğer maddeleri gibi dikkate alınması ve hukuki anlamının analiz edilmesi gerekmektedir. Fakat bu kolay değildir. Başlangıç kısmı, ilk hâlinde 10 paragraftan ve 350 sözcükten oluşmaktadır. Bu, dünya anayasalarının ortalamasının üzerinde bir uzunluktur.⁶⁴ Sonradan yapılan değişikliklerden sonra güncel metin, 9 paragraf ve 294 sözcüğe inmiştir. Bunun da kısa olduğu söylenemez. Böylesine uzun bir

⁶⁰ AYM, E.2012/75, K.2013/88, 10/07/2013.

⁶¹ Bu üyeler Mehmet Erten ve Alifeyyaz Paksüt'tür.

⁶² Bu üyeler, Engin Yıldırım, Hicabi Dursun, Muammer Topal, Zühtü Arslan ve M. Emin Kuz'dur.

⁶³ İlk görüş için bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, (Ekin Yay. 2019), s. 230. İkinci görüş için bkz. Erdal Onar, *1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu*, (AÜSBF Yay.1993), s. 15. Dolaylı olarak Uran, s. 234.

⁶⁴ Dünya ortalaması 300 sözcük civarındadır. Bkz. Voermans/ Stremmer/ Cliteur, s. 21.

metin, sadece tek bir cümleden oluşmaktadır. Bu şekilde bir cümleye herhangi bir romanda, gazete yazısında veya kanun metninde bile rastlamak olası değildir. Metnin tek okuyuşta anlaşılması epey zordur, çünkü çok sayıda kaypak ve muğlâk ifade içermektedir. Ayrıca, bu cümle de objektif bir hukuk dilinin alışlagelen formülleriyle de hazırlanmamıştır. Öte yandan otoriter ve siyasal yönü ağır basan bu metnin bünyesinde yer alan sözcükler de epey kaypak ve muğlâktır. Böylesine sorunlarla yüklü ve ucu açık bir metnin Anayasa Mahkemesi denetiminde referans olarak kullanılması, keyfilik sorunu yaratabilir. Olası bir Anayasa değişikliğinde bu kısmın sade ve anlaşılır hâle getirilmesi; ayrıca Başlangıç kısmını Anayasa metnine dahi sayan 176'ncı madde hükmünün değiştirilmesi önerilir.⁶⁵

A. Temel İlkeler ve Temel Görüşler Ayrımı

Anayasa'da Başlangıç kısmı ile ilgili iki farklı düzenleme bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Anayasa'nın 2'nci maddesidir. Bu maddeye göre, "Türkiye Cumhuriyeti, (...) başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan (...) bir hukuk Devletidir." Buna göre başlangıçta "temel ilkeler" yer almaktadır. Diğer taraftan Anayasa'nın 176'ncı maddesinin 1'inci fıkrası "Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir." şeklindedir. Bu maddeye göre ise başlangıçta sadece temel ilkelere yer verilmekte, aynı zamanda "temel görüşler" de bulunmaktadır. Buna göre Başlangıç kısmında iki kategori bulunmaktadır: (a) "temel ilkeler" ile (b) "temel görüşler". Anayasa'nın değiştirilmezlik yasağı bağlamında öne çıkarttığı kategori sadece "temel ilkeler"dir. "Temel görüşler" için böylesi bir yasaktan bahsedilmemiştir. Bu nedenle bu iki kategori arasında ayrım yapılması gerekmektedir.

Söz konusu ayrımın içeriğine geçmeden önce bu ayrımın yer alan "temel" vurgusunun üzerinde de durulabilir. Acaba Anayasa'nın görüş ve ilkeler için "temel" vurgusunu yapmış olması (mevhum-u muhaliften çıkarımla) Başlangıç kısmında bazı temel olmayan görüş ve ilkelerin de bulunduğu anlamına geliyor olabilir mi? Bu soru önemlidir, çünkü bu soruya olumlu yanıt verilmesi durumunda Anayasa'nın 4'üncü maddesinin getirdiği yasağın sadece temel ilkeler yönünden olduğu kabul edilecek, temel olmayan ilkelere uzanmadığı sonucuna ulaşılabilecektir. Böyle bir çıkarım dikkate değer bir ayrım olmakla birlikte, "temel olan" ve "temel olmayan" ayrımını yapmak için net bir kriter üretmek güçtür.

B. Başlangıç Kısmı'nda Yer Alan Görüşler

"Görüş" sözcüğü Türk Dil Kurumuna göre "bir olay, varlık veya düşünce üzerinde varılan yargı, fikir" anlamında gelir. Etimolojik olarak "görmek" ile ilgili olan görüş, bir konunun belli bir yerden nasıl "görüldüğü" ile ilgilidir. Görüşler, dünyaya dönük anlam verme çabasının ve temennilerin bir parçasıdır. Bu nedenlerle de kaçınılmaz olarak subjektif ve görelî nitelik taşırlar. Anayasa'nın Başlangıç kısmı, bu nitelikte ifadeleri fazlasıyla içermektedir. Örneğin 1995 değişikliklerinden önceki metinde yer alan "Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı" veya Türk Milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 harekâtı" gibi ifadeler oldukça subjektif görüşlerdir. 1995 ve 2001 değişikliklerinden sonra hâlâ metinde kalan "Türk devletinin Yüce olduğu", "Atatürk'ün ölümsüz önder ve eşsiz kahraman" olduğunu söylemek, (ister doğru ister yanlış olsun) hukuksal bir ilke getirmez, bunlar da birer görüştür. Bunların yanı sıra, Başlangıç'ın

⁶⁵ Aynı yönde bkz. Ergun Özbudun, "2001 Anayasa Değişiklikleri", *Danıştay ve İdari Yargı Günü: 134. Yıl Sempozyumu*, (Danıştay 2001), s. 3; Yüzbaşıoğlu, "2001 Anayasa Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme", s. 30.

5'inci paragrafında, Türk vatandaşlarına (toplucu) tanınan huzurlu bir hayat talep etme hakkından bahsedilmiştir. Paragrafın kaleme alınma biçimi itibarıyla söz konusu hakkın, belirli bir çerçeve içine alındığı görülmektedir. Bu çerçeve içinde bazı hukuksal kayıtlar bulunmakla birlikte Türk vatandaşlarının “milli gurur ve iftiharlarda, milli sevinç ve kederlerde, milli varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak” oldukları ve “karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duyguları” taşıdıkları söylenmektedir. Buna benzer şekilde “Türk evlatlarının demokrasiye âşık olduğu”, “Türk milli menfaatlerinin bulunduğu”, “Türklüğün tarihi ve manevi değerler taşıdığı” ifade edilmiştir. Büyük bölümü, 1982 Anayasası'nın Danışma Meclisi tarafından kabul edilen kurgusunda yer almayan ve sonradan Milli Birlik Konsey'i tarafından eklenen bu ifadeler, sübjektif değer yargıları içermektedir. Bunların bir kısmı, hukuk disiplininin çözümlemesinin mümkün olmadığı belirlemelerdir. Örneğin bir ulusun ve üyelerinin hangi sevgi duygularını taşıdığı ve bir ilke olarak demokrasi ile olan kurduğu aşk (veya aşk-nefret) ilişkisinin anlamı, hukuktan ziyade sosyal psikolojinin konusu olabilir. Söz konusu ilkelerin diğer bir kısmı ise 12 Eylül darbesinin “Türk-İslam sentezi” ideolojisine dayanan fakat içinde bununla birlikte barındırdığı solidaritist-kooperativist özü dışı taşınmış hâlidir.⁶⁶

Bunlar, birer hukuksal ilke olmaktan ziyade, dar anlamda bir dünya görüşünü ortaya koymaktadır. Örneğin “Yüce Türk devleti”, “Türk milli menfaatleri”, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri” gibi ifadelerinin hukuksal yönden asgari bir tarafsızlıkla açıklanması mümkün değildir. Birey-devlet ilişkisinde devlete yücelik atfeden, sınıfları, statüleri ve kimlikleri ve bunlar arasındaki çatışmaları oldukça göreceli “milli menfaatler” içinde eriten bu düşünceler, yurttaşların “kaynaşmış bir kitle” olduğu varsayımına dayanmakta, yanıtı göreceli olan bazı sorular getirmektedir: Türklüğün tarihi ve manevi değerleri dendiğinde acaba tam olarak hangi “Türklük” anlatılmaktadır? Örneğin Hitit uygarlığının tarihi değerleri, Medya imparatorluğu veya Laz kültürünün kendine özgü özellikleri de bunun içinde midir? Yoksa kastedilen etnik anlamıyla Türklerin tarihine denk düşen Göktürkler ve Uygurlardan Selçuklu ve Osmanlı devletlerine kadar uzanan bir tarih anlatısını mı imlemektedir? Dahası bunun hukuken netleştirilebilmesi mümkün müdür? Keza, burada ifade edilen kültür sözcüğünün hangi anlamda kullanıldığı da tartışmalı olabilir. Kültür, genel bir zihinsel, manevi ve estetik gelişme sürecini tarif eden soyut bir adlandırma mıdır yoksa belli bir halka, döneme, gruba ait belirli bir yaşam tarzını ifade eden, genel veya özel biçimde mi kullanılmaktadır? Hatta zorlarsak burada zihinsel, özellikle de sanatsal faaliyetin eser ve uygulamalarını tarif eden bağımsız bir adlandırmadan mı bahsetmekteyiz? Bu soruların yanıtını hukukun vermesi imkânsız değilse de çok güçtür. Bunun mümkün sayıldığı olasılıkta bile bu yargının işi olmamalıdır.

Öğretide, aktarılan türde atıfların bir tür “resmî ideoloji” oluşturduğu; Devlet'e, fikirler piyasası içindeki farklı fikirlerden birinin tarafı olma ve bu doğrultuda hareket etme yükümlülüğü getirdiği ve bunun, anılan resmî ideolojiye katılmayan kişilerin dışlanması gibi çoğulcu demokratik toplum düzeni ile uyumlu olmayan sonuçlara yol açtığı ileri sürülmektedir.⁶⁷ Bu çerçevede “kalın anayasa” (*thick constitution*) olarak ifade edilen ideolojik anayasaların, ideolojiden arındırılmış “ince anayasa” (*thin constitution*) hâlini alması gerek-

⁶⁶ Reyhan Sunay, “Anayasanın İfade Hürriyeti Anlayışı ve Uygulamaya Yansıyan Sorunlar”, *Liberal Düşünce*, Güz, 1999, s.22; Fazıl Hüsnü Erdem, “1982 Anayasasının Serüveni”, *Hukuk Feslefi ve Sosyolojisi Arkivi*, S.15, 2006, s. 134. Ayrıca bkz. Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar, Tarih, İdeoloji Rejim*, (Metis Yay. 2016). Christian Rumpf'a göre buradaki kimi ifadeler Heyes'in din ve ideoloji arasındaki karşılaştırmasını anımsatmaktadır. Rumpf, s. 47.

⁶⁷ Örn. bkz. Sunay, s.22; Çağlar, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi”, op. cit.

tiği de savunulmuştur.⁶⁸ Bu görüş, ilk bakışta anlamlı ve ikna edici görünmekle birlikte, “ideolojisiz” bir anayasanın gerçekten mevcut olup olmadığı, hatta ideolojisizlik iddiasının kendisinin de bir ideolojik saptama olduğu göz ardı edilemez.⁶⁹ Ne var ki anayasaların, anayasalcılık hareketinin öncülleri uyarınca aşgari bir siyasi nötrallik (*political neutrality*) içermesi, en azından olabildiğince hukuksallaştırılabilir öğeler taşıması gerektiği de bir diğer gerçektir.⁷⁰ Oysa Hans Kelsen’in ifade ettiği gibi anayasalarda yer alan bir başlangıç, “genellikle insan davranışlarına dönük belirli bir norm ortaya koymaz. Hukuksal olmaktan çok ideolojik karakter taşır.”⁷¹

Aktarılan görüşlerin Anayasa’nın başlangıç kısmından ayıklanması gerekir. Bunun önünde anayasal bir engel yoktur. Zira Anayasa’nın 4’üncü maddesi, Anayasa’nın 2’nci maddesindeki “Başlangıç’ta yer alan temel ilkelere dayanma” hükmüyle ilgili bir yasak getirmekte, “görüşler”e yönelik bir sınır içermemektedir.

C. Başlangıç Kısmı’nda Yer Alan İlkeler

Başlangıç kısmında çeşitli ilkeler çıkarılabilir. Literatürde, bu ilkelerin neler olduğu konusunda farklı yazarlar farklı çıkarımlar yapmaktadır.⁷² Bazı hakları da içeren bu ilkelerin bir kısmı Anayasa metninde zaten vardır. Bu tür ilkelere dayanılması gerektiğinde Anayasa metnindeki madde hükümlerine başvurulması yerinde olacaktır.⁷³ Bir ilkenin hem Anayasa maddelerinde hem de Başlangıç kısmında yer verilmiş olması, o ilkenin önemli olduğunu ve ayrıca her maddenin yorumunda öncelikli olarak dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bana göre bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Millî Egemenlik (§ 3),
- Anayasanın ve Hukukun Üstünlüğü (§ 3),
- Hürriyetçi Demokrasi (§ 3),
- Kuvvetler Ayrılığı/Medeni İş bölümü (§ 4),
- Laiklik (§ 5),
- Bölünmez Bütünlük (§ 6),

⁶⁸ Kalın ve ince anayasa ayrımı için bkz. Mark Tushnet, *Taking the Constitution Away from the Courts*, (PUP 1999).

⁶⁹ Levent Gönenç’in haklı biçimde ortaya koyduğu gibi “ideojiler, toplumların peşine düştükleri kapsamlı yaşam projeleri olarak tanımlanırsa, başlangıç bölümlerinde ideolojik göndermeler bulunması şaşırtıcı olmayacaktır.” Levent Gönenç, “Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları için Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 56, S. 1, 2007, s. 150.

⁷⁰ Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, (Seçkin Yay. 2008). Özellikle bkz. “Anayasal Devlet ve Siyasal Tarafsızlık” başlığı.

⁷¹ Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, (Transaction Publishers 2005), s. 260-261.

⁷² En kapsamlı olarak Yüzbaşıoğlu, s. 116-131. Ayrıca bkz. Atar, s. 64 vd.; Eroğul, s. 316 vd.; Fendoğlu, s. 443 vd.; Zafer Gören, *Anayasa Hukuku*, (Yetkin Yay. 2015), s. 107 vd.; İba, s. 21 vd.; Göl, s. 253 vd.; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 227; Korkut, s. 70 vd.; Özbudun, s. 75 vd.; Sabuncu, s. 19 vd.; Soysal, *Anayasa’nın Anlamı*, s. 114 vd.; Hasan Tunç, Faruk Bilir ve Bülent Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku*, (Adalet Yay. 2015), s. 83 vd.

⁷³ Çok sayıda yazar içinde özellikle Özbudun, s. 77; Gözler, s. 230. Özbudun’a göre Anayasa’daki ilkelere yerine Başlangıç’a yönelmek yerindelik denetimi olasılığını artırır. Ömer Anayurt da bu sakıncaları “yasama organına açık çek sunması” ve “anayasa yargısına geniş değerlendirme marjı bırakması” başlıklarıyla derinleştirmiştir. Anayurt, s. 68-69.

- Vatandaşın Onurlu Hayat Sürdürme ve Maddî ve Manevî Varlığını Geliştirme Hakkı (§ 6),
- Eşitlik ve Sosyal Adalet (§ 7),
- Anayasaya Sadakat (§ 9).

Bunların yanı sıra aslında bir “görüş” olarak düşünülebilecek fakat Anayasa’nın 2’nci maddesinde de yer verilen Atatürk milliyetçiliği (§ 1 ve 5) de Başlangıç’ta yer almaktadır. Öte yandan açıkça bir ilke getirmese de vatandaşların maddî ve manevî varlığını geliştirme hak ve yetkisine “doğuştan” sahip olduğuna ilişkin tespit, “doğal hukuk öğretisi”nin izlerini ortaya koyduğu gibi özellikle “ceninin hak özneliği” ve “kürtaj hakkı” tartışmaları bakımından dikkate değer bir yorum verisi olarak görülebilir.

Başlangıç kısmında, Anayasa metninde yer almayan, içeriği tartışmalı ilkeler de bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Atatürk İlke ve İnkılâplarına Bağlılık İlkesi (§ 1 ve 5),
- Atatürk Medeniyetçiliği (§ 5),
- Çağdaş Medeniyet Düzeyine Ulaşma Azmi (§ 2)
- Milletlerarası Eşitlik İlkesi (§ 2),
- Yurtta Sulh Cihanda Sulh İlkesi (§ 8).

Bu küme içinde sayılanların ilk üçü, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık ilkesinin bünyesinde kavranabilmektedir. Bu nedenle sayılan ilk üç ilke, tek başlık altında ele alınacaktır. Son iki ilke ise ayrıca ele alınmayı gerekli kılmaktadır.

1. Atatürk İlke ve İnkılâplarına Bağlılık İlkesi

12 Eylül darbesini gerçekleştiren cunta, yönetime el koyduğu ilk günden itibaren Atatürk’e gönderme yapmıştır. Öyle ki darbenin başında bulunan Kenan Evren, darbenin nedenlerini açıkladığı ilk konuşmada dahi müdahalenin amacının “gittikçe etkisi ve gücü azaltılmaya çalışılan Atatürk ilkelerine yeniden güç ve işlerlik kazandırmak” olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴ Bunun ardında, büyük ihtimalle hukuksuz müdahaleyi ve yönetimi meşru kılma çabasında, Atatürk isminin tutamak olarak kullanılmasının kolaycılığı da yatmaktadır. Literatürde Atatürk’ün adını kullanarak Atatürk ilkelerinin içeriğini boşaltma riyakârlığı anlamında “gardrop Atatürkçülüğü” olarak nitelenen bu tutum, Anayasa metninde de kendisini hissettirmiştir.⁷⁵

Aslında anayasaların Başlangıç kısımlarında tarihi figürlere ve kahramanlara, açıkça adlarını anmak yoluyla yer vermek, çok yaygın bir uygulama olmamakla birlikte bazı anayasalarda rastlanan bir durumdur. Örneğin Venezüella Anayasası’nda Simon Bolivar’a, Küba Anayasası’nda Jose Marti’ye, Vietnam Anayasası’nda Ho Chi Minh’e, İran Anayasası’nda Ayetullah Humeyni’ye atıf yapılmıştır. Bu örneklerin, genellikle bir “kişi kültürü” üretilen geç uluslaşmış devletlerde olduğunu görürüz.⁷⁶ Öte yandan, liberal ülkelerdeki yargısal içtihatlarda da “kurucu babalar” a gönderme yapıldığına rastlanabilmektedir.⁷⁷

⁷⁴ Resmî Gazete, 12/09/1980, S. 17103, s. 1-5.

⁷⁵ “Gardrop Atatürkçülüğü” kavramı 27 Mayıs günlerinde türetilmiş Atilla İlhan tarafından yaygınlaştırılmıştır. Bkz. Atilla İlhan, *Hangi Sol*, (Bilgi Yayınevi 1976), s. 204.

⁷⁶ Kişi kültürü ile ilişkili olarak Türkçede bkz. Stefan Plaggenborg, *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, Hulki Demirel (çev.), (İletişim Yay. 2019); Onur Atalay, *Türk’e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*, (İletişim Yay. 2020).

⁷⁷ Türkçe yazında bu türden örnekler için bkz. Göl, op. cit.; Korkut, op. cit., Uran, op. cit.

Atatürk ilkelerine bağlılık sadece Başlangıç kısmında değil, milletvekili ve cumhurbaşkanı yeminlerinde de yer almaktadır. Anayasa’da yargıçların yemini düzenlenmemiştir. Yasama ve yürütme erklerini yerine getiren kişilerin Atatürk ilkelerine bağlı hareket etme yükümlülüğü, Başlangıç metninin yanında bir “yemin” ile de teminat altına alınmıştır.

Atatürk ilkelerinin ne anlama geldiği açıktır. Bunlar “altı ok” olarak da kavramlaştırılan cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve inkılapçılıktır. Laiklik ve milliyetçilik ilkeleri, Anayasa metninde vardır. Cumhuriyetçilik ilkesinin durumu ise tartışmalıdır. Anayasa’nın 1’inci maddesi “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.” demektir. Bu hüküm, cumhuriyetçilikten değil, cumhuriyetten bahsetmektedir. Bu iki kavram, peşinen ve kendiliğinden eşitlenemez. Ancak bu hükmün içinde bir siyasal felsefe olarak “cumhuriyetçilik”in de bulunduğu, yorum yoluyla kabul edilebilir. İnkılapçılık, Anayasa’nın 174’üncü maddesinde ifade edilen inkılap kanunlarıyla somutlaştırılmış fakat statik bırakılmayarak Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu (md. 134/1) tarafından sürekli olarak araştırılacak, tanıtılacak ve yayılacak değerler olarak düzenlenmiştir. Bu bakımdan, söz konusu ilkenin anlamını ortaya koymak için anayasal bir organ oluşturulmuştur. Atatürk inkılapları, bunun yanı sıra Cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliği yeminlerinde (81/2, md. 103/2) bağlılık temeli hâline getirilmiş; eğitim (md. 42/3) ve gençliğin korunması (md. 58/1) için bir doğrultu olarak belirlenmiştir.

Altı oktan geriye kalan ve Anayasa’da açıkça ifade edilmeyen ilkeler, halkçılık ve devletçiliktir.⁷⁸ Bu ilkeler, ilk bakışta, Meşrutiyet deviminden itibaren Atatürk’ün de aralarında bulunduğu Jön Türk hareketi arasında, sınıfsal çatışmalar yerine sınıflar arasında organik dayanışmayı esas alan “organik dayanışmacı” yaklaşımının izlerini taşıyor gibidir.⁷⁹ Nitekim Anayasa’nın ilk taslağındaki Başlangıç metninde, “milliyetçilik, halkçılık ve devletçiliği kolaylıkla birbirlerine indirgeyebilir”⁸⁰ olan bu esintinin tezahürü olarak milliyetçiliğin “imtiyazsız ve sınıfsız kaynaşmış bir kitle” söylemiyle çerçevelenmiş olması sanki bunu işaret eder. Aynı şekilde Anayasa’nın 2’nci maddesinde yer alan “millî dayanışma anlayışı” ifadesi de böyle bir tını taşımaktadır. Gelgelelim Anayasa’yı hazırlayan uzmanların yaklaşımı ve daha da önemlisi Anayasa Mahkemesinin yaklaşımı, bu ilkelerin özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra sosyal devlet ilkesi içinde eridiği ve güncellendiği yönünde olmuştur.⁸¹

Başlangıç’ta, altı okun yanı sıra bir de “Atatürk medeniyetçiliği” şeklinde bir ifadeye yer vermiştir. Başlangıç’ın 2’nci fıkrasında buna koşut olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin “çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi”ne yer verilmiştir. Buralardaki medeniyet sözcükleri, etimolojik olarak *medine* sözcüğünden gelir. Türkçe dil reformunda bu sözcük “uygur” sözcüğünden esinlenilerek “uygar” şeklinde ifade edilmiştir. Bu uygarlık söylemi, Anayasa’nın İnkılap kanunlarının “Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti’nin lâiklik niteliğini koruma amacını güttüğü” söylenen 174’üncü maddesinde laiklikle bağlaşıklık bir anlamda kullanılmıştır. Niyazi Berkes’e göre

⁷⁸ Atatürk inkılaplarına bağlılık ilkesi ise inkılapçılık ilkesinin bünyesinde yer almaktadır. Dolayısıyla bunun ayrıca ele alınmasına gerek yoktur.

⁷⁹ Durkheim’in pozitivist sosyolojisinin Türk devrimi üzerindeki etkileri konusunda bkz. İlhan Tekeli, “Türkiye’de Halkçılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, (İletişim Yay. 1983), s. 1930 vd. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, *Türkiye’de Popülizm: 1908-1923*, (Doğan Yay. 2013).

⁸⁰ Tekeli, s. 525.

⁸¹ Gerçi halkçılık ilkesinin, sosyal devlet ilkesini aşan demokrasiye bakan bir yönü de vardır. Bu bakımdan ilkenin, sosyal demokrasi ile keşişen yönü de ayrıca kaydedilmelidir. Bu bakımdan ilkenin kökleri konusunda mutlaka bkz. Zafer Toprak, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, (Doğan Kitap 2013).

Türkiye'nin çağdaşlaşma hareketi, aslında geniş anlamda sekülerleşmesini, yani bir yönüyle laiklik ilkesini anlatmaktadır.⁸² Anayasa Mahkemesi de bir kararında laiklik ile ilgili belirlemelerini, “çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi” ve “Atatürk medeniyetçiliği” ile destekleyerek bu yaklaşımı doğrulamıştır.⁸³ Dolayısıyla söz konusu ilkenin de, bağımsız bir ilke olmadığı, aslında laiklik ilkesi ve modernleşme yöneliminin yeniden vurgulanmasından ibaret bir anlam taşıdığını söylemek mümkündür.

2. Yurtta Sulh Cihanda Sulh İlkesi: “Saldırı Savaşı Yasağı”

“Yurtta sulh cihanda sulh” ifadesi Atatürk'e ait bir özdeyiştir. 20 Nisan 1931'de bir seçim dolayısıyla ve iç siyasete dönük olarak dile getirilen bu özdeyiş, ileri sürüldüğü bağlamdan ve amaçtan bağımsız olarak zaman içinde, iç politikada ulusal sınırlar içinde barışı korumak vurgusu içermekle birlikte zaman içinde dış politikada genişleme ve yayılma politikası izlememek, dünyanın düşmanlığını ülkenin üzerine çekmeyen, aktif ve dinamik bir dış politikayı ifade eden bir ilke anlamı kazanmıştır.⁸⁴ Bu bakımdan söz konusu ilke, “barış hakkı” ile ilgili erken dönem bir güvence içermekte, pan-Turancılık gibi irredentalist yönelimlere ve saldırı savaşına karşı bir yasak getirir bir anlam vermek mümkündür.⁸⁵ Aslında bu ifade, bu anlamıyla Anayasa'nın konuyla ilgili tek hükmü sayılmaz. 1982 Anayasası, savaş ve barış durumlarıyla ilgilenmeyen bir anayasa değildir. Anayasa'nın savaş hukuku ile ilgili temel hükmü “Savaş hali ilânı ve silahlı kuvvet kullanılmasına izin verme” başlıklı 92'nci maddesidir. Bu maddeye göre:

“Milletlerarası hukukun meşrû saydığı hallerde savaş hali ilânına ve Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası andlaşmaların veya milletlerarası nezaket kurallarının gerektirdiği haller dışında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin verme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisindedir.”

Devam eden fıkra yetkili oran yönünden bir istisnayı düzenler:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde veya ara vermede iken ülkenin ani bir silahlı saldırıya uğraması ve bu sebeple silahlı kuvvet kullanılmasına derhal karar verilmesinin kaçınılmaz olması halinde Cumhurbaşkanı da, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verebilir.”

Bu hükümleriyle Anayasa; bir yandan, Demokrat Parti döneminde yaşandığı gibi, TSK Kore Savaşı'na meclis kararı olmadan doğrudan hükümet kararıyla katılmasına tepkinin ürünü olarak TBMM'yi öne çıkartmış, diğer yandan da savaş ilan edilmesindeki ve TSK'nin kullanılmasına karar verilmesindeki takdiri kayıtlamıştır. Savaş ilanı yönünden bu kayıt, söz konusu savaşın, milletlerarası hukuk tarafından meşru sayılmasıdır. TSK'nin acil durumlarda kullanılması yönünden ise iki koşulun bir arada olması öngörülmüştür: (1) TBMM'nin tatilde veya ara vermede olması, (2) ülkenin ani bir silahlı saldırıya uğraması ve bu sebeple silahlı kuvvet kullanılmasına derhal karar verilmesinin kaçınılmaz olması. İşte

⁸² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yapı Kredi Yayınları 2015).

⁸³ AYM, E. 1989/1, K. 1989/12, T. 07/03/1989.

⁸⁴ Bu konudaki görüşler için bkz. Hamza Eroğlu, *Yurtta Sulh Cihanda Sulh: Atatürkçülüğün Bir Temel İlkesi*, (TBB Yay. 2014), s. 37 vd. 2007 yılında Ergun Özbudun başkanlığında çalışan Anayasa Komisyonu bu ilkeyi Kantçı “ideal barış” kavramıyla tanımlamıştı. Çeşitli hükümet dışı örgütlenmelerin başlangıç önerileri için bkz. Göl, s. 285 vd.

⁸⁵ 1961 Anayasası hazırlık çalışmalarında bu ilke ile barış hakkı arasında ilişkinin kurulmasına ilişkin olarak bkz. Temsilciler Meclisi üyesi Âmil Artus'un açıklamaları, *Temsilciler Meclisi Tutanak Der-gisi*, 47. Birleşim, 18/04/1961, s. 382.

bu iki hükmün kesişimi bir yasağa işaret eder: TSK, meşru savunma amacıyla kullanılabilir, “saldırı savaşı” yasaktır.

Uluslararası hukukta saldırı, bir suç olarak kabul edilir.⁸⁶ BM Antlaşması, kural olarak devletlerin birbirlerine karşı güç kullanımını yasaklar. Bunun istisnası, ülkelerin silahlı saldırıya uğraması karşısında meşru savunma amaçlı güç kullanımı veya BM Güvenlik Konseyi’nin uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden veya bozan devletlere karşı güç kullanımı kararı almasıdır. Bu antlaşma ve başkaca uluslararası metinler ile uluslararası hukukun genel ilkeleri, bir devlete savaş ilan etmenin, anılan istisnalar dışında uluslararası suç olduğunu öngörmektedir. Nitekim Anayasa’nın 38’inci maddesinde atıf yapılan Uluslararası Ceza Divanı’nı kuran Roma Statüsü yönünden de bu tür bir eylem, “barışa karşı suç” niteliği taşır. Dolayısıyla milletlerarası hukuk, saldırı savaşını meşru görmez. Anayasa’nın “milletlerarası hukukun meşru saydığı haller”e atıf yapmış olması, bu yasağın ulusal düzeyde ve anayasal olarak da benimsendiğini gösterir.⁸⁷

3. Milletlerarası Eşitlik İlkesi: “Karşılıklılık”

Başlangıç hükmünden çıkarılan ilkelere biri de karşılıklılık ilkesi olmaktadır. Bu çıkarım Anayasa Mahkemesi tarafından yapılmıştır. Mahkeme, Anayasa’da böyle açık bir ilke olmamasına rağmen 1980’li yıllarda, Başlangıç hükmünde yer alan, Türkiye Cumhuriyeti’nin “Dünya milletler ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi” (par. 4) olduğu belirlenmesi ile “Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk milli menfaatlerinin (...) karşısında korunma göremeyeceği” (par. 7) belirlemesinden hareketle, yabancılara tanınacak haklar yönünden “karşılıklılık” ilkesinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Mahkeme, çıkarımla ürettiği bu ilkeyi mülkiyet hakkıyla bağlantılı olarak ek bir sınırlama nedeni olarak kullanmıştır.⁸⁸ Öğretide eleştirilere konu edilen bu yaklaşım, Hükümet tarafından Strazburg or-

⁸⁶ Türkiye’de geçmişte bazı irredantist özneler, farklı egemen devletlerin topraklarının Türkiye ülkesinin topraklarıyla birleştirilmesine yönelik özlemlerini dile getiriyorlardı. Daha yakın tarihlerde ise Türkiye’nin eski devlet politikasının “korkak” olduğu ve pro-aktif bir dış siyaset izlenmesi şeklindeki söylemler, resmî ağzılardan da dile getirilmeye başladı. Bunun yansıması olarak toplumda “fetihçi” ve “yayılmacı” açıklamalar daha yaygın duyulur olmaya başladı. Bu tür söylemlerin, BM Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi’nin 20’nci maddesindeki “Her türlü savaş propagandası hukuk tarafından yasaklanır” hükmü karşısında koruma göremeyeceği akılda tutulmalı, ulusal açıdan da Türkiye’nin başka devlet topraklarına yönelik saldırganlık içeren söylem ve eylemlerin anayasal koruma içinde olmadığı bilinmelidir.

⁸⁷ Bu durum, Türkiye’ye özgü değildir. Örneğin Federal Almanya Anayasası’nın 26’ncı maddesinde de “Halkların bir arada barış içinde yaşamalarını engellemek, özellikle bir saldırı savaşını hazırlamak eğilimindeki eylemler ve bu amaçla yapılan hareketler Anayasa’ya aykırıdır” denmektedir. Buna benzer hükümler başka anayasalarda da vardır. Akla bir çırpıda gelenler Boliviya (md. 10), Küba (md. 12), Moldova (md. 32) ve Romanya (md. 30) anayasalarıdır. Konu, başkaca anayasalarda da farklı formüllerle ifade edilmiştir. Örneğin Anayasa’nın yazıldığı dönemdeki konjonktür gereği daha da ileri gidilen Japonya’daki “pasifist anayasa”nın (geçtiğimiz yıllarda sağ popülist Shinzo Abe’nin çok tartışmalı ve bazı eylemcilerin kendini yaktığı kitlesel gösterilere neden olan anayasa değişikliği girişiminde gündeme gelen) bir hükmü, silahlı kuvvetlerin savaş kuvveti muhafaza etmesine yönelik dahi ağır yasaklar içermektedir: “Adalet ve düzene dayanan uluslararası bir barışı gönülden isteyen Japon halkı, ulusun egemenlik hakkı olan savaştan ve uluslararası uyumsuzlukları çözüme aracı olarak kuvvet kullanmaktan, sürekli olarak feragat eder. Bir önceki paragraftaki amacı gerçekleştirmek için, hiçbir kara, deniz ve hava kuvveti veya herhangi diğer bir savaş kuvveti muhafaza edilemez. Devlete muhariplik hakkı tanınmaz.” Bkz. Tolga Şirin, “Pasifist Japonya’da Militarist Milliyetçilik İnşa Edilirken”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 4 S. 8, 2015, s. 299-306. Mert Duygun, “Karşılaştırmalı Hukukta Pasifist Anayasa Anlayışı”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 7, S.14, 2018, s. 423-456.

⁸⁸ AYM, E. 1984/14, K. 1985/7, T. 13/06/1985; AYM, E.1986/18, K. 1986/24, T. 09/10/1986.

ganlarının önünde de savunulmuştur.⁸⁹ Hükûmet'in mülkiyet hakkına yönelik müdahaleyi, Yunanistan'daki Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarına yönelik kısıtlamalara atıfla haklı kılma-ya çalıştığı *Apostolidi ve diğerleri v. Türkiye* kararında İnsan Hakları Mahkemesi, bu savı kabul etmemiştir.⁹⁰

Uluslararası hukukun geleneksel doktrinlerinden “karşılıklılık doktrini”, insan hakları sistemlerinde belirleyici etki doğurmaz. Yani, bir devletin Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarına bazı hak ve özgürlükleri tanınamış olması, Türkiye'nin İnsan Hakları Sözleşmesi'nden kaynaklanan yükümlülüklerinde azalmaya neden olmaz. Nitekim İnsan Hakları Mahkemesine göre:

“Sözleşme, klasik türdeki uluslararası antlaşmalardan farklı olarak, Sözleşmeciler devletler arasındaki karşılıklı taahhütlerden fazlasını içermektedir. Başlangıç'ta ifade edilen objektif yükümlülüklerin, karşılıklı, iki taraflı taahhütler ağıının ötesinde Sözleşme, 'birlikte yerine getirme'den yararlanma sağlar.”⁹¹

Anayasa Mahkemesi, son yıllarda bu yaklaşımından uzaklaşmış görünmektedir. Mahkeme, 2013 yılında verdiği bir kararda bu ilkeyi uygulamamıştır.⁹²

Sonuç

Çalışmayı sonuçlarken, araştırma sırasında ulaşılan bulguları derli toplu biçimde ortaya koymak anlamlı görünmektedir. Araştırmada on sonuca ulaşılmıştır:

1. Karşılaştırmalı anayasa hukukunda “Başlangıç” kısmının varlığı kural, olmaması istisnadır.
2. Anayasalara “Başlangıç” konulması veya konulmamasının anayasanın demokratik niteliğiyle bir ilgisi yoktur. Bir sorundan bahsedilecekse bu içerikle ilgili olabilir.
3. “Başlangıç” kurumu da, diğer pek çok kurum gibi maddi ve biçimsel olarak kavranabilir.
4. Karşılaştırmalı anayasa hukukunda “Başlangıç” kısmını Anayasa'ya dahil etme pratiğiyle (içtihat yoluyla da olsa) karşılaşmaktadır. Gelgelelim bu ayrıksı bir durumdur.
5. Türkiye'de Başlangıç kısmının Anayasa metnine dâhil edilmesinin arka planında “milliyetçilik” ilkesinin Anayasa'ya sokulmasına dönük tartışma vardır. Diğer anayasalarda bulunmayan (ayrıksı olarak Singapur) bu ilkenin Anayasa'ya sokulmasındaki ısrar üzerine ilke, uzlaşma arayışının ürünü olarak ve belli kayıtlarla Başlangıç'a aktarılmış ve fakat tıkanıklığın aşılammaması üzerine Başlangıç da metne dâhil edilmiştir.
6. Anayasa'nın “Cumhuriyet'in nitelikleri” başlıklı 2'nci maddesinde “başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan” ifadesi yer almaktadır. Anayasa'nın 4'üncü maddesi bu maddedeki Cumhuriyet'in niteliklerinin değiştirilmesini yasaklamaktadır. Söz konusu yasağın bu ifadeye mi yoksa Başlangıç'ta yer alan ilkelere mi yönelik olduğu açık değildir. Anayasa tarihinde Başlangıç'ta değişiklik yapılmıştır. Fakat buna tepki gelmediği gibi anayasallık denetimi de söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla bu değişikliğin bir ilkeyle ilgili olup olmadığı veya Başlangıç'ta değişiklik yapılmasının mümkünlüğü konusunda yargısal bir belirleme hâlâ yoktur. Bir öneri getirmek gerekirse: Anayasa'nın lafzı uyarınca Başlan-

⁸⁹ Bakır Çağlar, “Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri, Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, S. 3, 1986, s. 166.

⁹⁰ *Apostolidi ve diğerleri v. Türkiye*, İHAM, 45628/99, 27/03/2007.

⁹¹ *İrlanda v. Birleşik Krallık*, İHAM, 5310/71, 18/01/1978, § 239.

⁹² Bkz. AYM, E. 2012/75, K. 2013/88, T. 10/07/2013. AYM'nin bu yeni yaklaşımı bazı çevrelerce “hainlik” düzeyinde sert eleştirilere konu edilmiştir. Arka plan için bkz. Doğu Perinçek, *Türkiye'nin Anayasal Birikimi*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2012).

gıç'taki "temel ilkeler" ile "temel görüşler" arasında ayırım yapılabilir. Değiştirilmezlik zırhı salt "temel ilkeler" için geçerli sayılmalıdır. Bu ilkeler, Anayasa'da zaten vardır. Bunların yanında, özgün sayılabilecek ilkeler ise Atatürk, ilke ve inkılaplarına bağlılık, saldırı savaşı yasağı ve karşılıklılık ilkesidir. Bu ilkelerin içinin nasıl doldurulacağı ise ayrı bir analizi gerektirir.

7. 1982 Anayasası'nın Başlangıç kısmının ilk hâlinde, "Türk millî menfaatleri", "Türk varlığı", "Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esası", "Türklüğün tarihi ve manevi değerleri", "Atatürk milliyetçiliği", "Atatürk ilke ve inkılapları" ve "Atatürk medeniyetçiliği" olarak saydığı yedi farklı değeri korumak için "düşünce ve mülahaza"lara yasak getirilebileceğini düzenlemişken, "düşünce ve mülahaza" ifadesinin yerine "faaliyet" getirilmesiyle düşünce suçlarına karşı bir adım atılmıştır. Bu adım, ceza mevzuatındaki "düşünce suçları" ile Siyasal Partiler Kanunu'nun üçüncü bölümünde yer alan bazı yasakları anayasal temelden yoksun hâle getirmiştir. Dolayısıyla bu konudaki içtihat güncellenmelidir.

8. 2001 yılındaki söz konusu değişikliğin milletvekili dokunulmazlığına kadar uzanan bir yönü vardır. Başlangıç kısmı ve 14'üncü maddede yapılan değişiklik, lafzi, amaçsal ve tarihsel olarak ele alındığında, salt düşünce açıklamasından ibaret durumlarda milletvekili dokunulmazlığı güvencesinden sapılamaz.

9. Türkçe anayasa hukuku öğretisinde Başlangıç metninin ve bu metnin norm denetiminde yaygın kullanımının sorunlu olduğu konusunda baskın ve yerinde bir görüş vardır.

10. Anayasa Mahkemesi, Başlangıç kısmını norm denetimi sırasında düzenli olarak kullanmıştır. Gelgelelim önce 2004 sonra 2013 yılındaki kırılmalarla birlikte bu uygulama farklılaşmıştır. Bu, Anayasa Mahkemesinin norm denetimlerini, ısrarla "Cumhuriyet'in Nitelikleri"ne gönderme yaparak gerçekleştirme pratiğinden uzaklaşarak Anayasa'nın ilgili maddesi yönünden denetim yapma ve bu yolla Anayasa'nın tamamına hayat verme eğiliminin bir ürünü olarak kavranabilir. Bu olumlu ve yerinde eğilimde başkan Zühtü Arslan'ın etkisinin olduğu varsayılabilir.

KAYNAKÇA

Aldıkaçtı O, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası* (İÜHF Yay. 1984).

Anayurt Ö, *Anayasa Hukuku Genel Kısım* (Seçkin Yay. 2020).

Arsel İ, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları* (Mars Matbaası 1965).

Arslan Z, *Anayasa Teorisi* (Seçkin Yay. 2008).

Atalay O, *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm* (İletişim Yay. 2020).

Atar Y, *Türk Anayasa Hukuku* (Seçkin Yay. 2018).

Berkes N, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Yapı Kredi Yayınları, 2015).

Çağlar B, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi", *Anayasa Yargısı*, C. 7, 1990.

Çağlar B, "Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri, Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi: Sentetik Bir Deneme İçin Notlar", *Anayasa Yargısı*, C. 3, 1987.

Dal K, *Türk Esas Teşkilat Hukuku* (Gazi Üniversitesi Yay. 1986).

Duygun M, "Karşılaştırmalı Hukukta Pasifist Anayasa Anlayışı", *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 7, S.14, 2018.

Elkins Z./Ginsburg T./Melton J, *The Endurance of National Constitutions* (Cambridge University Press, 2009).

Erdem F. H, "1982 Anayasasının Serüveni", *Hukuk Feslefi ve Sosyolojisi Arkivi*, S.15, 2006.

Erdoğan M, *Anayasacılık, Parlamentarizm, Silahlı Kuvvetler* (Siyasal 1993).

Eren A, *Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku* (Seçkin Yay. 2020).

Eroğlu H, *Yurtta Sulh Cihanda Sulh: Atatürkçülüğün Bir Temel İlkesi* (TBB Yay. 2014).

Eroğul C, *Anatüzeze Giriş*, (İmaj Yay. 2009).

European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Opinion on Articles 216, 299, 301 and 314 of the Penal Code of Turkey*, CDL-AD(2016)002, 15/03/2016.

Fendoğlu H. T, *Anayasa Hukuku* (Yetkin Yay. 2015).

Fendoğlu H. T, *Başkanlık Sistemi Tartışmaları* (Stratejik Düşünme Enstitüsü 2010).

Gingsburg T./Nick F./Rockmore D, "We the People: Global Origins of Constitutional Preambles", *University of Chicago Public Law*, 2013.

Göl M, *Karşılaştırmalı Hukukta Anayasa Başlangıçlarının Sembolik ve Hukuki Değeri* (Oniki Levha Yay. 2017).

Gönenç L, "Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları için Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 56, S. 1, 2007.

Gören Z, *Anayasa Hukuku* (Yetkin Yay. 2015).

Gözler K, *Anayasa Değişikliği Gerekliliği Mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma* (Ekin Yay. 2001).

Gözler K, *Türk Anayasa Hukuku* (Ekin Yay. 2019).

Gözübüyük Ş./Sezgin Z, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri* (AÜSBF Yay. 1957).

Granger M. P, "The Preamble(s) of the French Constitution: Content, Status, Uses and Amendment", *Acta Juridica Hungarica*, S. 52(1), 2011.

Gülsoy M. T, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Ölçü Norm ve Siyasal Alanının Sınırı Olarak Başlangıç İlkeleri", *Liberal Düşünce*, S. 22, 2001.

Hirsh E, *Die Verfassung der Türkischen Republik* (Alfred Metzner Verlag 1966).

Isensee J, "Verfassungsrechtliche Wege zur deutschen Einheit", *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, Vol. 21(2), 1990.

İlhan A, *Hangi Sol* (Bilgi Yayınevi, 1976).

İnsel A, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye* (Ayrıntı Yay. 1996).

İzgi Ö. ve Gören Z, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Yorumu* (TBMM Yay. 2002).

Kaboğlu İÖ./Sales E, *Darbe ve Demokrasi Sarkacında Türk Anayasa Hukuku* (Legal Yay. 2018)

Kelsen H, "The Preamble of the Charter: A Critical Analysis", *The Journal of Politics*, Vol. 8(2).

Kelsen H, *General Theory of Law and State* (Transaction Publishers 2005).

- Kili S./Gözübüyük Ş, *Türk Anayasa Metinleri* (İş Bankası Yay. 2000).
- Koçak M, “Cumhuriyetin Temel Niteliklerinin Belirlenmesinde Anayasanın Başlangıcında Yer Alan İlkelerin Hukuksal Değeri”, *Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 25. Yıl Armağanı* (Genelkurmay Basımevi 1998).
- Korkut L, “Başlangıç Kısımlarının Hukuki Etkisi, Temel Nitelikleri ve 1982 Anayasası: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 2017.
- Kubalı H. N, *Anayasa Hukuku Dersleri* (İÜHF Yay. 1971).
- McKenna M./Simpson A./Williams G, “First Words: The Preamble to the Australian Constitution”, *UNSW Law Journal*, Vol. 24(2).
- Nalbant A, “Anayasa Başlangıçlarının Hukuki Değeri (İki örnek: 1982 Türk ve 1958 Fransız Anayasa Başlangıçları)” *Argumentum*, 2(15), 1991.
- Nalbant A, *Anayasa Başlangıçlarının Hukuki Değeri (İki Örnek: 1982 Türk ve 1958 Fransız Anayasa Başlangıçları)*, Erdoğan Teziç (dan.), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990).
- Onar E, *1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu* (AÜSBF Yay. 1993).
- Orgad L, “The Preamble in Constitutional Interpretation”, *International Journal of Constitutional Law*, S. 8(4), 2010.
- Örnek C, “Türk Ceza Kanunu’nun 141 ve 142. Maddelerine İlişkin Tartışmalarda Devlet ve Sınıflar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 69, No.1, 2014.
- Özbudun E, “2001 Anayasa Değişiklikleri”, *Danıştay ve İdari Yargı Günü: 134. Yıl Sempozyumu* (Danıştay 2011)
- Özbudun E, *Türk Anayasa Hukuku* (Yetkin Yay. 2007).
- Özbudun E. ve Yazıcı S, “*Military Regimes Extraction from Politics: Exit Guarantees*”, Nation, Power, Society, Alexandra Jasinskakonia ve Jacek Raciborski (eds.), (Scholar 1996).
- Özcelik A. S, *Esas Teşkilât Hukuku* (İÜHF Yay. 1976).
- Öztürk K, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası* (Ajans-Türk Matbaası 1966).
- Parla T, *Türkiye’de Anayasalar, Tarih, İdeoloji Rejim* (Metis Yay. 2016).
- Perinçek D, *Türkiye’nin Anayasal Birikimi* (Kaynak Yay. 2012).
- Plaggenborg S, *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, Hulki Demirel (çev.), (İletişim Yay. 2019).
- Platon, *Yasalar*, Candan Şentuna-Saffet Babür (çev.), (Kabalıcı Yay. 2007).
- Rumpf C, *Türk Anayasasına Giriş*, Burak Oder (çev.), (Yayınevi yazmıyor 1995).
- Sabuncu Y, *Anayasaya Giriş* (İmaj Yay. 2006).
- Schauer F, “Codifying the First Amendment: New York v. Ferber”, *Supreme Court Review*, 1982.
- Sevinç M, “Anayasanın Başlangıç İlkeleri”, *Demokratik Anayasa: Görüşler ve Öneriler*, Ece Göztepe/Aykut Çelebi (haz.), (Metis Yay. 2012).
- Soysal M, *Anayasa’nın Anlamı* (Gerçek Yay. 1997).
- Soysal M, *Anayasa’ya Giriş* (Sevinç Matbaası 1968).
- Sunay R, “Anayasanın İfade Hürriyeti Anlayışı ve Uygulamaya Yansıyan Sorunlar”, *Liberal Düşünce*, Güz, 1999.

- Şirin T, “Pasifist Japonya’da Militarist Milliyetçilik İnşa Edilirken”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 4 S. 8, 2015.
- Tanilli S, *Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş* (Adam Yay. 2000).
- Tanör B, *İki Anayasa: 1961-1982* (XII Levha Yay. 2012).
- Tanör B, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası* (Öncü Kitabevi 1969).
- Tanör B, *TCK. 142. Madde Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama* (Forum Yay. 1979).
- Tekeli İ, “*Türkiye’de Halkçılık*”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 7, (İletişim Yay. 1983).
- Toplu A, *Anayasada Milliyetçilik Mücadelesi: 27 Mayıs ve Kurucu Meclis’in Perde Arkası* (Töre Devlet Yay. 1976).
- Toprak Z, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923* (Doğan Kitap 2013).
- Tunç H, Bilir F. ve Yavuz B, *Türk Anayasa Hukuku* (Adalet Yay. 2015).
- Tushnet M, *Taking the Constitution Away from the Courts* (PUP, 1999).
- Tülen H, “3.10.2001 Tarihli ve 4709 Sayılı Kanunla Yapılan Anayasa Değişiklikleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1-4, 2001.
- Uran P, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, *İÜHF*, C. LXXII, S. 1, 2015.
- Vanneigem R, *Dokunulmaz Olan Hiçbir Şey Yoktur, Her Şey Söylenbilir: İfade Özgürlüğü Üzerine Düşünceler*, İrem Selin Nacar (çev.), (Dost Yay. 2018).
- Voermans W./Stremler M./Cliteur P, *Constitutional Preambles: A Comparative Analysis* (Edward Elgar Publishing, 2017).
- Weber A, *Nefret Söylemi El Kitabı*, Metin Çulhaoğlu (çev.), (CoE Publishing 2009).
- Wheare K. C, *Modern Anayasalar*, Mehmet Turhan (çev.), (Değişim Yay. 1985).
- Yayla Y, *Anayasa Hukuku Ders Notları* (MÜHF Yay. 1985).
- Yazıcı S, *Türkiye’de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri* (Yetkin Yay. 1997)
- Yüzbaşıoğlu N, “2001 Anayasa Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Anayasa ve Uyum Yasaları* (TBB Yay. 2002).
- Yüzbaşıoğlu N, *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku* (İÜHF Yay. 1993).